

**ṰHODṰISISO YA KUBVUKULULELWE KWA VHUDṰIPFI HA MUTHU KHA LUAMBO
LWA TSHIVENṰA**

NGA

RADZILANI VIOLET

NOMBORO YA MUTSHUDENI: 16023837

**MUSHUMO UYU WO ṰETSHEDZWA SA TSHIPIṰA TSHA U ṰODA U SWIKELA
ṰHODṰEA DZA VHUDOKOTELA (PhD) FHASI HA MUHASHO WA NYAMBO DZA
AFRIKA (KHETHEKANYO YA TSHIVENṰA). FAKHALITHI YA SAINTSI,
MATSHILISANO A VHATHU NA PFUNZO KHA YUNIVESITHI YA VENṰA.**

MUFHAṰUSI: DOK TD RAPHALALANI

MUTHUSAMUFHAṰUSI: DOK M MAṰHABI

ṰWAHA: 2022

MUANO

Nqe Radzilani Violet ndi amba ndi na vhungoho ha uri uyu mushumo we nda u n'wala a hu na muthu o no u n'walaho kha inwe Yunivesithi, ndi mushumo wanga.

Radzilani
.....

Tsaino:

15-06-2022
.....

Datumu:

VHUḐIKUMEDZELI

Ṭhoḑisiso iyi ndi i kumedzela vhana vhanga vhane vha vha Musengeli, Arehone na Tshilidzi, vhana vha khaladzi dzanga Joseph, Thilivhali, na Ntovhedzeni mukomana wanga Matinya Dephniy vhane vha vha dziyunivesithi dzo fhambanaho, ndi vha tamela mashudu kha u vuledza pfunzo dzavho. Ndi ri ngavhe vha tshi konḑelela pfunzo vha ḑivha zwauri muṭovhori wa pfunzo ndi PhD.

Mushumo uyu ndi dovha nda u kumedzela mashaka anga a he nda bebwa hone ha Matinya, Nkhumeleni Nelutshindwi. Ndi sa hangwi na u u kumedzela vhana vhoṭhe vha vhuhadzi hanga ha Maṭhavha Radzilani. Ndi ḑo vha ndi songo fhedza zwavhuḑi arali mushumo uyu ndi si u swikise na kha vhagudiswa vha tshikolo tsha phraimari ya Tshirolwe hune nda shuma hone. Ndi dovha hafhu nda kumedzela mushumo uyu kha vhaswa vhoṭhe vha tshivhidzo tsha Higher Grace vhane nda vha murangaphanḑa wavho kha zwa lutendo. Kha zwigwada zwoṭhe zwe nda zwi bula afho nṭha ndi ri pfunzo ndi ḑenzhe ḑi vhone tshelaho na vha re kule.

Aa!

V. Radzilani

NDIVHUWO

Ndi thoma nga u livhuwa Yehova Ramannḁaoḁhe we ampha vhutshilo, mutakalo, maanḁa na nḁivho ya uri ndi kone u ḁwala mushumo uyu woḁhe u khunyelele.

Ndi dovha nda livhisa ndivhuwo kha vhoḁhe vhe vha kona u ntikedza uri mushumo wanga u swike hune wa khunyelela woḁhe. Mushumo uyu ndo vha ndi si nga si u ḁhaphudze ndi ndoḁhe, u mpfara tshandḁa havho a vha ntshileli, vhunga vha tshi ri munwe muthihi a u ḁusi mathuthu. Ndivhuwo ndi dzi livhisa tshoḁhe kha vhathu vhe vha si nete u nḁetshedza mafhungo e nda ḁwala ngao sa vhana vha zwikolo zwa ḁiisesela ḁa Nzhelele West na vhadededzi vhavho ndi sa hangwi na mahosi vhe vha shela mulenzhe kha mushumo uyu. Vhashumisani vhangḁa, vhadededzi vha phraimari ya Tshirolwe, mme anga Vho Denga na khotsi anga munnawavhḁe Vho Andries Matinya vhe vha nnyalusa. Ndi livhuwa vhabebi vha tshimuya Vhabishop MG Muhali na vhafunzi Vho Mishumo Muhali vhe vha si nete nga u nthabelela na u nḁuḁuwedza u bva tshe nda thoma uyu mushumo. Ndivhuwo dzanga dziḁwe ndi dzi livhisa kha muḁa wa Vho Aluimelwi na Vho Phophi Tshigabe vhe vha si fhidze u nḁuḁuwedza musi ndi tshi neta vha sumbedza u vha na fulufhelo kha nḁe. Ndivhuwo dzanga dzi vha dzi so ngo fhelela musi ndi songo livhuwa Dokotela Vho NC Nḁetshisaulu vhe nda thoma navho kha ḁhoḁisiso iyi, a thi hangwi mufhaḁusi wanga Dokotela Vho TD Raphalalani na muthusamufhaḁusi dokotela Vho M Maḁhabi vhe vha si mphelele mbilu naho zwi tshi konḁa. Mudzimu kha vha tonde a vha fhaḁutshedze.

Aa!

V. Radzilani

NGUDO NGA VHUPFUFHI

Ṭhoḍisiso iyi yo ṭoḍisisa nga ha kubvukululelwe kwa vhuḍipfi ha muthu kha luambo lwa Tshivenḍa. Ndimu ya u thoma ndi ye ya sumbedza mvulatswinga na siangane ya ṭhoḍisiso, tshitatamennde tsha thaidzo, ndivho na zwipikwa zwa ṭhoḍisiso, mbudziso dza ṭhoḍisiso, ndeme ya ṭhoḍisiso, reshenali, mvelelokhumbulelwa na ṭhalutshedzo dza maipfi a ndeme.

Ndimu ya vhuvhili ndi ine ya amba nga ha muhangarambo wa thyori na tsenguluso ya maṅwalwa. Ho ambiwa nga ha thyori dzi tevhelaho: thyori ya James Lange, thyori ya Canon – Bard, thyori ya Schechter na Singer, thyori ya Lazarus na thyori ya Facial Feedback. Kha ndimu yeneyi ndi he ha sedzwa vho vhaṅwe vhaṅwali vhe vha ḍo ṭalisa maṅwe maipfi o faraho ṭhoḍisiso iyi, u fana na maipfi vhuḍipfi na luambo.

Kha ndimu ya vhuraru ndi he muṭoḍisisi a ṭalisa tshivhumbeo na ngona dza ṭhosiso dzo shumiswaho kha ṭhoḍisiso yawe. Kha ngona idzo ho katelwa ngona ya ṭhoḍisiso ya khwalithethivi na ngona ya ṭhoḍisiso ya khwanthithethivi. Ho sumbedzwavho na zwiko zwine zwa shumiswa kha ngona ya khwalithethivi zwine zwa vha tshiko tsha phraimari na tshiko tsha sekondari. Muṭoḍisisi o sumbedza na tshipiḍa tsha muṭumbu na maṭumbulele.

Kha ndimu ya vhuṅa ndi he muṭoḍisisi a sumbedza masia a luambo o fhambanaho ane a shumiswa kha u bvukulula vhuḍipfi ho fhambanaho. Masia eneo a katela maambe o fhambanaho sa mirero, maidioma na mametafore, khathihi na thinwaipfi dza muambo dzi ngaho sa dzina. Muṭoḍisisi o bvela phanḍa nga u sumbedza vhushaka vhu re hone vhukati ha vhuḍipfi na luambo lwa Tshivenḍa khathihi na vhushaka vhukati ha vhuḍipfi na mvelele ya lushaka lwa Vhavenḍa.

Ndimu ya vhuṭanu ndi ine ya ḍo sumbedza mawanwa a mbudzisavhathu na phindulo dzo waniwaho kha zwigwada zwo dzhenelaho mbudzisavhathu ya ṭhoḍisiso. Zwenezwo zwigwada ndi vhagudiswa, vhadededzi na mahosi.

Ndima ya vhurathi ndi phendelo kana magumo a zwothe zwe zwa vha zwi tshi khou toduluswa nga hazwo. Mufofisi u nea nyangaredzo nga ha mawanwa a bvaho kha vhafhinduli a kona ha u nea themendelo ya uri ene u vhona hu tshi nga itwani hu u thivhela u vhaisa vhuqipfi ha vhañwe vhathu nga maipfi zwine zwa do vhuedza lushaka nga u angaredza.

MANWELEDZO

Ngudo iyi yo ḍitika nga u bvukululwa ha vhuḍipfi kha luambo lwa Tshivenḍa u ya nga mvelele ya Tshivenḍa. U bvukulula vhuḍipfi ndi tshipiḍa tsha vhutshilo ha vhatu ha ḍuvha ḵiḵwe na ḵiḵwe kha vhupo vhuḵwe na vhuḵwe. U bvukulula vhuḍipfi ndi tshipiḍa tsha luambo lwa vhatu kha ḵifhasi ḵoḵhe tshine tshi nga bveledzwa nga nḍila dzo fhambanaho zwi tshi ya nga muthu nga muthu. Vhuḍipfi vhu nga vha nga ha muthu kana tshithu, vhu anzela u tshenzhelwa nga kha vhushaka ha vhatu kana nyito dzavho hu si u bvelela fhethu hu si na tshithu. Ndi zwa ndeme uri muthu a ḍivhe maipfi o teaho uri a kone u bveledza vhuḍipfi hawe. Vhuḍipfi a vhu koni u bveledzea hu si na maipfi. Maipfi a wela nga fhasi ha mvelele yo tiwaho a dovha a hwala vhuvha ha mvelele yeneyo. Ndivho khulwane ya ngudo iyi ndi u ḵoḍisisa kubvukululele kwa vhuḍipfi u ya nga ha mvelele ya Tshivenḍa nga kha luambo lwa Tshivenḍa. Ngudo iyi i ḍo vhuedza vhagudiswa, vhadededzi vha luambo lwa Tshivenḍa, vhaambi vha dziḵwe nyambo, mahosi na vhadzulapo nga u angaredza na vhaambi vha luambo lwa Tshivenḍa. U itela u vha na nḍivho nga ha ḵhoho iyi ngona ya ḵhoḍisiso ya khwaḵithethivi yo shumiswa. Nyambedzano yo shumiswa kha u kuvhanganya mafhungo u bva kha mahosi, vhadededzi vha luambo lwa Tshivenḍa na vhagudiswa u bva kha tshiḵiriki tsha Vhembe, vunḍuni ḵa Limpopo, Afrika Tshipembe.

Maipfi a ndeme: Bvukulula, Vhuḍipfi, Mvelele, Nyambo, Muthu nga muthu, Khwaḵithethivi, Vhagudiswa, Vhadededzi.

ABSTRACT

This study seeks to investigate the expression of emotions in the Tshivenda language and culture. Emotions are part of people's daily life in all communities. Expression of emotive values is a universal phenomenon of human languages which can be expressed differently, depending on the individual. Emotions are typically about someone or something. They are more likely to be experienced in relation to individuals or their actions, than merely in a vacuum. Thus, it is imperative for one to know the suitable words in order to express one's emotions. Emotions cannot be identified without words and words belong to one particular culture and carry with them a culture-specific perspective. The main aim of this study is to investigate the expression of emotions in Tshivenda culture through Tshivenda language. The study will benefit scholars, language teachers, speakers of other languages, the general public and the Tshivenda speaking people in particular. In order to gain insight into this topic, the qualitative research method will be utilised. Interviews will be used to gather data from traditional leaders, Tshivenda language teachers, and Tshivenda language learners from the Vhembe district, Limpopo Province in South Africa.

Keywords: Expression, Emotions, Culture, Languages, Individuals, Qualitative, Learners, Teachers.

ZWI RE NGOMU (TABLE OF CONTENTS)

MUANO	i
VHUḐIKUMEDZELI	ii
NDIVHUWO	iii
NGUDO NGA VHUPFUFHI	iv
MANWELEDZO	vi
ABSTRACT	vii
NDIMA YA U THOMA	1
1.1 MVULATSWINGA NA SIANGANE	1
1.2 TSHITATAMENNDE TSHA THAIDZO	3
1.3 NDIVHO NA ZWIPIKWA	3
1.3.1 Ndivho ya ṭhōḑisiso	3
1.3.2 Zwipikwa zwa ṭhōḑisiso	4
1.4 MBUDZISO DZA ṬHODISISO	4
1.5 NDEME YA ṬHODISISO	5
1.6 RESHENALI	6
1.7 MVELELOKHUMBULELWA	7
1.8 ṬHALUTSHEDZO DZA MAIPFI A NDEME	8
1.9 MVALATSWINGA	10
NDIMA YA VHUVHILI	11
2. MUHANGARAMBO WA THYORI NA TSENGULUSO YA MAṄWALWA	11
2.1 MVULATSWINGA	11
2.2 MUHANGARAMBO WA THYORI	11
2.2.1 THYORI YA CANNON –BARD	12
2.2.2 THYORI YA SCHACTER-SINGER	12
2.2.3 THYORI YA LAZARUS	12
2.2.4 THYORI YA FACIAL FEEDBACK	12
2.2.5 THYORI YA JAMES-LANGE	13
2.3 TSENGULUSO YA MAṄWALWA	14
2.3.1 VHUḐIPFI	15

2.3.2	LUAMBO	22
2.4	MVALATSWINGA	24
	NDIMA YA VHURARU	25
3.	NGONA YA THODISISO	25
3.1	MVULATSWINGA	25
3.2	TSHIVHUMBEO TSHA THODISISO	25
3.3	NGONA DZA THODISISO	29
3.3.1	NGONA YA KHWANTHITHETHIVI	31
3.3.2	NGONA YA KHWALITHETHIVI	33
3.4	U KUVHANGANYA DATA YA THODISISO	35
3.4.1	TSHIKO TSHA PHRAIMARI	37
3.4.2	TSHIKO TSHA SEKONDARI	42
3.5	MVALATSWINGA	44
	NDIMA YA VHUᅀA	45
4.	DATA YO KUVHANGANYWAHO U BVA KHA MAᅀWALWA	45
4.1	MVULATSWINGA	45
4.2	KUBVUKULULELWE KWA VHUᅀIPFI HA MUTHU KHA LUAMBO LWA TSHIVENᅀA	45
4.2.1	U BVUKULUWA HA VHUᅀIPFI HA MUTHU NGA KHA MIRERO	46
4.2.2	U BVUKULUWA HA VHUᅀIPFI HA MUTHU NGA KHA MAIDIOMA	83
4.2.3.	U BVUKULUWA HA VHUᅀIPFI HA MUTHU NGA KHA MAMETHAFORE	92
4.2.4.	U BVUKULULWA HA VHUᅀIPFI HA MUTHU NGA KHA NYIMBO	112
4.2.5.	U BVUKULUWA HA VHUᅀIPFI HA MUTHU NGA KHA THANGI DZA MADZINA ZWAO.	157
4.2.6.	U BVUKULUWA HA VHUᅀIPFI HA MUTHUNGA KHA KILASI DZA MADZINA	161
4.2.7.	U BVUKULUWA HA VHUᅀIPFI HA MUTHU NGA KHA MAIPFI A TSHIVENᅀA	169
4.3.	VHUSHAKA VHUKATI HA VHUᅀIPFI NA LUAMBO	170
4.4.	VHUSHAKA VHUKATI HA VHUᅀIPFI NA MVELELE YA TSHIVENᅀA	173
4.5.	MVALATSWINGA	174
	NDIMA YA VHUᅀANU	175
5.	DATA I BVAHO KHA VHAFHINDULI	175

5.1. Mvulatswinga	175
5.2. MAWANWA A MBUDZISAVHATHU	175
5.2.1. MAWANWA A: A bvaho kha vhagudiswa	175
5.2.2. MAWANWA B: A bvaho kha vhadededzi	178
5.2.3. MAWANWA C: A bvaho kha mahosi	181
5.3. MATAFULA A MAWANWA A MBUDZISAVHATHU NA INTHAVIYU	184
5.4. MVALATSWINGA	198
NDIMA YA VHURATHI	199
6. PHENDELO	199
6.1. MVULATSWINGA	199
6.2. MAWANWA A BVAHO KHA VHAFHINDULI	202
6.3. THEMENDELO	208
6.4. MVALATSWINGA	213
7. BUGUTSHUMISWA	214

NDIMA YA U THOMA

1.1 MVULATSWINGA NA SIANGANE

Maipfi ane vhathu vha a amba a shela mulenzhe zwihulwane kha u bvukulula vhuḍipfi ha muthu. Vhu nga vha vhuḍipfi ha u takala kana ha u sinyuwa. Nga zwenezwo, vhathu vha fanela uri vha tshi shumisa luambo lukene, vha range u ḍivha na mvelele ya lwonolwo lushaka. Nenty u khwaṭhisedza muhumbulo uyo musi a tshi smbedza uri ndi zwa ndeme uri muḱoḱisisi kha ṭhoḱisiso inwe na inwe ine a dzhena khayoy, a vhe na nḍivho ya ḍivhazwakale, mvelele, vhupo, tshitshavha na maitete a sialala a re na vhukwamani kana vhushaka na thaidzo ine a khou tea u i tandulula (Nenty, 2009:20).

Shango ḽa Afrika Tshipembe nga fhasi ha kuvhusele kwa demokirasi, hune Ndayotewa ya vha wone mulayo muhulwane, ḽi na nyambo dza fumithihi (11) dza tshiofisi. U ya nga tshitenwa tsha vhurathi tsha yeneyo Ndayotewa, nyambo dzoṭhe idzo dza tshiofisi dzi tea u farwa, u aluswa na u bveledziswa u eḍana. Nga inwe nḍila a hu na luambo lune lwa tea u vhone lu nṭha kana lu lwa ndeme u fhira luṅwe. Luambo lu ṭana mvelele lwa dovha hafhu lwa vha tshipiḍa tsha mvelele yeneyo. Hezwi zwi amba uri fhano Afrika Tshipembe hu na mvelele dza fuminthihi zwi tshi tevhela tshivhalo tsha nyambo dza tshiofisi. Vhunga ri kha Afrika Tshipembe ḽa demokirasi, a hu tshe na zwiḽa zwine ha pfi vhathu vha luambo lukene kha vha dzule nga tshavho sa lushaka sa zwe zwa vha zwi hone musu wa muvhuso wa khethano (apartheid), he ha vha hu na mashangohaya. Tsumbo, Vhavanḍa vha ambaho luambo lwa Tshivenḍa vho vha vhe na shangohaya ḽavho

Ja Venda he vha vha vho pfi vha dzula hone nga tshavho, ngeno vha dziñwe nyambo sa Xitsonga vho vha vhe na shangohaya Javho Ja Gazankulu.

Nga maitetele a kuvhusele kuswa kwa demokirasi, vhatu vha a wanala vha tshi shuma kana u dzula hothehothe, vha hu dzhia sa hayani havho zwi si na ndavha uri vha amba luambo lufhio kana ndi vha lushaka lufhio. Vhavana sa dziñwe tshakha, naho vha tshi wanala nga vhunzhi Venda, vha hone vho phadalalaho na shango lothe Ja Afrika Tshipembe. Huñwe vho ya nga yone mishumo vha dzula ngeyo tshifhinga tshilapfu ngeno vhañwe vha tshi tou vha na miñi yavho henengei nña, zwithu zwe nga muvhuso uJa wa mulovha wa tshitalula zwa vha zwi tshi tou vha mañula ane o vha a tshi nga dzhenisa muthu ngomu thumbuni ya lukhoye. Musi vhatu vha tshi khou tshilisana nahone vhe na vhukwamani ho vhofholowaho kha muvhuso wa demokirasi, ndi zwa ndeme uri hu vhe na u ñivha luambo khathihi na mvelele ya muñwe u itela uri hu sa vhe na u kuñana musi hu tshi davhidzaniwa sa tsumbo, arali vhatu vha tshi khou davhidzana muñwe a shumisa Jimethafore, a ri "inwi ni tou vha gwitha", ane a khou vhudziwa haya maipfi arali e Muvenda hu nga bvukululea vhuñipfi ha u sinyuwa zwiñulu, ngauri u ya nga mvelele yawe gwitha Ji ambelwa u vha na vhushaka na zwa vhuloi vhune a hu na na muthihi wa luambo lwonolwo ane a tama u kwamanywa na maitetele eneo. Jimethafore leneJo Jithihi arali Ja vha Ji tshi khou ambiwa kha muthu wa luñwe luambo sa 'English', Ji ñisa vhuñipfi ha dakalo ngauri gwitha Ji bañekanywa na vhuñali vhune muñwe na muñwe wa luambo lwonolwo a tama u vha naho. Ngudo iyi yo livhiswa kha u sengulusa kubvukululelwe kwa vhuñipfi ha muthu kha luambo lwa Tshivenña u ya nga mvelele ya Vhavana.

1.2 TSHITATAMENNDE TSHA THAIDZO

Ano maḍuvha hu khou vhone vhuḍipfi ha vhatu vhu sa khou anana na fhethu khathihi na nyimele ya zwine zwa khou itea nga tshifhinga tshenetshe. Hune ha lavhelelwa vhuḍipfi ha madakalo hu vho vhone hu tshi ṭaha vhuḍipfi ha zwililo, ngeno kha nyimele dza zwililo hu tshi ṭaha vhuḍipfi ha madakalo. Phambano dzi ṭahaho nga murahu ha musi vhuḍipfi ho bvukululeaho vhu songo elana na fhethu na nyimele dzi khou ḍisa nndwa miṭani, tshitshavhani na kha lushaka lwoṭhe nga u angaredza. U bvukulula vhuḍipfi nga kha luambo lwa Tshivenḍa ndi thaidzo kha vhatu vha si na nḍivho na ṭhalukanyo yo ṭandavhuwaho ya luambo na mvelele ya Tshivenḍa. Thaidzo ya ṭhoḍisiso iyi ndi u ṭaha ha maipfi a ḍisaho vhuḍipfi ho fhambanaho vhu sa elani na nyimele na fhethu hune maipfi ayo a khou ambiwa hone.

1.3 NDIVHO NA ZWIPIKWA

1.3.1 Ndivho ya ṭhoḍisiso

Ndivho ya ṭhoḍisiso ndi yone i sumbedzaho tshiitisi kana uri ndi ngani ṭhoḍisiso i tshi khou tea u itiwa (Brink, 1996:58).

Ndivho ya ṭhoḍisiso iyi ndi u ṭhoḍisisa kubvukululelwe kwa vhuḍipfi ha muthu kha luambo lwa Tshivenḍa.

1.3.2 Zwipikwa zwa ṭhoḏisiso

Ṭhoḏisiso in̄we na in̄we i na zwipikwa zwayo. Afha ndi hune muḏoḏisisi a tea u sumbedza uri musi a tshi nanga ṭhoho yawe ya ṭhoḏisiso u khou ḏoḏa u swikela zwifhio.

Zwipikwa zwa ṭhoḏisiso ndi zwitatamennde zwo ḡewaho nga vhuḏalo zwo tou nanguludzwaho zwine zwa fhindula mbudziso dza ṭhoḏisiso ine ho sedzwa khayoy kana ine ha khou shumiwa khayoy (Dawson, 2016:292). Kha ṭhoḏisiso iyi zwipikwa zwine muḏoḏisisi a tama u zwi swikela ndi zwi tevhelaho:

- U ḏoḏisisa thangi dza madzina dzine dza bvukulula vhuḏipfi ha muthu.
- U ḏoḏisisa mirero ine ya bvukulula vhuḏipfi ha muthu kha Tshivenḏa
- U ḏoḏisisa mamethafore ane a bvukulula vhuḏipfi ha muthu kha Tshivenḏa.
- U ḏoḏisisa maidioma ane a bvukulula vhuḏipfi ha muthu kha Tshivenḏa.

1.4 MBUDZISO DZA ṬHOḏISISO

Kha ṭhoḏisiso in̄we na in̄we ndi zwa ndeme uri muḏoḏisisi a bwisele khagala mbudziso dzine dza fhindulwa nga ṭhoḏisiso yawe. Maree ndi we a sumbedza uri mbudziso idzo dzi sikiwa muḏoḏisisi o ḏitika nga zwipikwa zwa ṭhoḏisiso yawe (Maree, 2007:25). Mbudziso dzine dza ḏo fhindulwa nga ṭhoḏisiso iyi ndi dzi tevhelaho:

- Ndi dzifhio thangi dza madzina dzine dza bvukulula vhuḏipfi ha muthu?
- Ndi ifhio mirero ine ya bvukulula vhuḏipfi ha muthu kha Tshivenḏa?
- Ndi afhio mamethafore ane a nga bvukulula vhuḏipfi ha muthu kha Tshivenḏa?
- Ndi afhio maidioma ane a bvukulula vhuḏipfi ha muthu kha Tshivenḏa?

1.5 NDEME YA ̤HOD̤ISISO

̤hō̤isiso inwe na inwe i tea u vha na u shela mulenzhe kha u ̤o vhuyedza vhathu na lushaka nga u angaredza. I nga vhuyedza nga u ̤ea thandululo ya khaedu kana thaidzo dzine dza vha hone vhutshiloni kana nga u tou engedza n̤ivho ine ya vha hone kha vhathu. Nenty u khwa̤hisedza ndeme ya ̤hō̤isiso musi a tshi ri ̤hō̤isiso i tea u shela mulenzhe kha uri vhutshilo vhu bvele phan̤a zwavhṳi kana zwo leluwa (Nenty, 2009:24) De Vos na Strydom (2005:115) vha tshi ̤alutshedza nga ha ndeme ya ̤hō̤isiso vha ri:

“In this part of the proposal, one takes the opportunity to convince the reader of the value of the proposed research and to indicate that the results of the study will be relevant for people in other settings.”

Izwi zwi khou amba uri kha tshipi̤a itshi tsha ̤hō̤isiso, muthu u dzhia tshikhala tsha u kholwisa vhavhali nga ha ndeme ya ̤hō̤isiso na u sumbedza uri mvelelo ya ngudo i ̤o vha yo lugelaho vhathu kha inwe nzulele.

U bva kha ̤halutshedzo dza ndeme ya ̤hō̤isiso zwi sumbedza uri musi mṳō̤isisi a tshi nanga ̤hoho ya ̤hō̤isiso yawe kha dzhielevho nzhele zwauri ̤hō̤isiso iyo i ̤o vha na mbuelo naa kha lushaka?

Vhathu vha tevhelaho vha ̤o vhuelwa nga ̤hō̤isiso iyi:

- Lushaka lwo̤he lwa Vhaven̤a lu ̤o vhuelwa nga ̤hō̤isiso iyi ngauri hu ̤o engedzwa n̤ivho ya u ̤ana vhṳipfi nga n̤ila yo teaho, fhethu ho teaho na tshifhinga tsho teaho.

- Vhagudi vha luambo na mvelele ya Tshivenḡa vha ḡo vhuwela nga ngudo iyi vhunga vha tshi ḡo pfuma nḡivho ya zwine maipfi a bvukulula zwi tshi elana na vhuḡipfi.
- Vhoradzipfunzo na vhone vha ḡo vhuwela nga ngudo iyi vhunga vha tshi ḡo wana nḡivho ntswa ya maipfi a bvukululaho vhuḡipfi ho fhambanaho.
- Vhavhusi vha sialala sa vhafari vha mvelele vha ḡo vhuwela nga ngudo iyi ngauri vha ḡo davhidzana na vhalanda nga nḡila i ḡanganedzeaho.
- Vhoradzinyambo vha ḡo vhuwela nga ngudo iyi vhunga i tshi ḡo engedza kha nyaluwo ya luambo ya shuma sa tshiko tsha nḡivho.

1.6 RESHENALI

Tshipiḡa tsha reshekali tshi sumbedza uri muḡoḡisisi o ḡuḡuwedzwa nga mini kha u nanga ḡoho yawe ya ḡoḡisisi. Itshi ndi tshitamennde tsha u sumbedza uri muḡoḡisisi o vha hani na dzangalelo kha ḡoho ya ḡoḡisisi na uri ndi ngani muḡoḡisisi a tshi tenda kha uri ḡoḡisisi iyo yo tea u ḡoḡisiswa (Vithal na Jansen, 2010:11).

Offredy na Vickers (2010: xxix) vha tshi ḡea ḡhalutshedzo ya reshekali vha ri:

“By rationale we mean the reason for choosing the particular topic”.

Izwi zwi khou tou sumbedza u amba mbuno ya uri ndi ngani ho nangwa ḡoho yo imaho nga uri. Vhaḡwali vho redziwaho afho nḡha vhe vha ḡo ḡea ḡhalutshedzo dza reshekali, vhoḡhe vha a tendelana uri reshekali ndi tshipiḡa tsha ḡoḡisisi tshine tsha ri sumbedza uri ndi ngani muḡoḡisisi o nanga ḡoho ya ḡoḡisisi ine a khou ḡoḡisisa ngayo. Kha

thoḁisiso iyi muḁoḁisisi o vha na dzangalelo la ḁhoḁo ya ḁhoḁisiso nga u vhona vhathu vha tshi khou vhaiana nga maipfi hu u shaya ndivho ya mvelele na luambo lwa Tshivenda.

Afrika Tshipembe la demokirasi li na vhathu vha nyambo na mvelele dzo fhambanaho. Nyambo dzenedzo ndi Setswana, Sepedi, Sesotho, siSwati, Xitsonga, Afrikaans, English, isiNdebele, isiXhosa, isiZulu na Tshivenda (Ndayotewa, 1996). Luambo luḁwe na luḁwe lwa idzo dzo bulwaho afho nḁha lu ḁana lwa dovha lwa vha tshipiḁa tsha mvelele nkene.

Ndi zwa ndeme uri u itela matshiliso avhuḁi na u thivhela u luḁana zwi songo fanela, muthu a ḁivhe zwo faredzwaho nga luambo na mvelele ya luḁwe lushaka. Arali muthu a ḁivha zwine maipfi a luambo a ita kha zwipfi zwa muḁwe, hu nga si vhe na u fhambana ha vhathu zwo bva kha u sa pfesesana. Vhaḁoḁisisi vho fhiraho vho sengulusa kubvukululelwe kwa vhuḁipfi ha muthu kha luambo lwa Tshivenda hu bveledzwaho nga thangi dza madzina na manyanyu fhedzi. Thoḁisiso iyi yo livhiswa kha u sengulusa kubvukululelwe kwa vhuḁipfi ha muthu kha luambo lwa Tshivenda ho sedzwa masia o fhambanaho a katelahovho na mirero, maidioma khatihi na mamethafore.

1.7 MVELELOKHUMBULELWA

Mvelelokhumbulelwa ndi phindulo dzine muḁoḁisisi a khou lavhelela u dzi wana kha mbudziso dza thoḁisiso yawe. Raphalalani ndi we a tikedza muhumbulo uyo musi a tshi ri:

“A hypothesis is a statement which states the expected answer to research question.”
(Raphalalani: 2015)

Izwi zwi amba uri mvelelokhumbulelwa ndi tshitatamennde tshine tsha sumbedza phindulo ndavhalelwa kha mbudziso ya ṭhoḏisiso.

Kha ṭhoḏisiso iyi kubvukululelwe kwa vhuḏipfi ha muthu ku ḏisa ṭhalutshedzo dzo fhambanaho kha muḡanganedzi wa vhuḏipfi uho.

1.8 ṬHALUTSHEDZO DZA MAIPFI A NDEME

Kha tshipiḏa itshi tsha ṭhoḏisiso ndi hune ha ḏo ṭalutshedzwa maḡwe a maipfi a ndeme a wanaleaho kha ṭhoḏisiso iyi.

U bvukulula

Hornby (1995:407) a tshi ṭalutshedza u bvukulula u ri:

“Expression is the process of making known one s feeling”.

Izwi zwi amba uri u bvukulula ndi nḏila ya u ḏivhadza vhuḏipfi ha muthu.

Vhuḏipfi

Hornby (1995:427) ndi we musi a tshi ṭalutshedza nga ha vhuḏipfi a ri:

“Feeling is a thing that felt through the mind or the senses”.

Izwi zwi amba uri vhuḏipfi ndi tshithu tshine tsha pfiwa nga kha muhumbulo kana zwipfi.

U takala

Ndi u vha na mulalo muvhilini na muyani (Tshikota, 2012:236).

U sinyuwa

Ndi u vha kha tshiimo tsha u dinalea (Tshikota, 2012:230).

Mvelele

Ndi nḁila ya kutshilele kwa lushaka lukene (Tshikota, 2012:174).

Vhadededzi

Ndi vhathu vhane vha shuma u gudisa vhana Tshivenḁa luambo lwa hayani u bva kha greidi 8 u swika greidi 12

Vhana vha tshikolo

Ndi vhathu vha re zwickoloni zwa muvhuso kha gireidi 8 u swika kha gireidi 12 vha gudaho Tshivenḁa luambo lwa hayani.

Mahosi

Ndi vhavhusi vho tou bebelwaho u vhusa shango vhe nḁha ha magota a vhusaho nga nḁila ya sialala (Tshikota, 2012:134).

Murero

Ndi maipfi a kale a re na ḁhalutshedzo yo dzumbamaho (Tshikota, 2012:165).

Maidioma

Ndi maambeke a ambaho zwithu nga nḁila yo dzumbamaho (Nevhuḁalu, 2015:63).

Limethafore

Ndi tshifanyiso tsha muhumbulo hune tshithu tsha vhambedza na tshiḁwe, tshiḁwe tsha zwivhambedzwa tshi tshi vho tou dzhiwa vhunga tshenetsho tshine tsha khou vhambedziwa natsho (Nevhuḁalu, 2015:120).

1.9 MVALATSWINGA

Kha ndima iyi muṭoḍisisi o sumbedza siangane nga ha uri ndi zwa ndeme uri musu muthu a ḍivhe luambo khathihi na mvelele ya muṅwe hu u itela uri hu si vhe na u kuḍana musu hu tshi dāvhidzaniwa. Muṭoḍisisi o isa phanḍa nga u sumbedza tshitatamennde tsha thaidzo, ndivho na zwipikwa zwa ṭhoḍisiso, mbudziso dza ṭhoḍisiso, reshinali, na mvelelokhubulelwa. Muṭoḍisi o dovha hafhu a ṅea ṭhalutshedzo dza maipfi a ndeme a re kha ṭhoḍisiso khathihi na mvalatswinga.

NDIMA YA VHUVHILI

2. MUHANGARAMBO WA THYORI NA TSENGULUSO YA MAÑWALWA

2.1 MVULATSWINGA

Kha ndima iyi ya vhuvhili ndi hune ha ḁo sedzwa nga ha muhangarambo wa thyori na tsenguluso ya mañwalwa. Muḁoḁisisi u ḁo sengulusa vho mañwala e vhañwe vhañwali vha ñwala a elanaho na ḁoḁisiso iyi. Hu ḁo dovha hafhu ha ḁalutshedzwa nga ha thyori dzi tevhelaho: Thyori ya Canon-Bard, Thyori ya Schacter Singer, Thyori ya Lazarus, Thyori ya Facial feedback na Thyori ya James Lange.

2.2 MUHANGARAMBO WA THYORI

Muhangarambo wa thyori ndi nḁila ine mbudziso ya ḁoḁisiso ya pfesesiwa ngayo. Vhañwe vhañwali vha ri muhangarambo wa thyori ndi u kuvhanganyiwa ha mihumbulo i re na vhushaka (kana i no elana) ine ya nga shumiswa kha u sumbanḁila ḁoḁisiso hu na ndivho ya u humbulela na u ḁalutshedza mvelelo dza ḁoḁisiso (LeCopte na Preissle.1993). Hu na thyori dzo fhambanaho dza vhuḁipfi. Beppe (2014) u vhambedza thyori ḁhanu dza vhuḁipfi dzo fhambanaho. Thyori dzenedzo ndi thyori ya James-Lange, thyori ya Cannon- Bard, thyori ya Schechter na Singer, thyori ya Lazarus na thyori ya Facial Feedback.

2.2.1 THYORI YA CANNON –BARD

Thyori ya Cannon-Bard ndi thyori yo bveledzwaho nga n̄waha wa 1927 nga Cannon na mutshudeni wawe Bard. Ndi thyori ine ya sumbedza u vuwa ha zwipfi zwa muvhili na vhuḍipfi zwi bvelelaho khathihi. Vhuḍipfi ndi mvelelo ya zwine muthu a zwi pfa nga zwipfi zwawe.

2.2.2 THYORI YA SCHACTER-SINGER

Thyori iyi yo bveledzwa nga n̄waha wa 1962. U ya nga ha Schacter na Singer vhuḍipfi ndi mvelelo dza mishumo ya muvhili na mihumbulo zwo ṭangana. U ya nga ha iyi thyori, hu vha na zwithu zwi no bveledza u vuwa ha zwipfi zwa muvhili u thoma. Nga murahu hu fanela u sumbedzwa zwiitisi zwa u vusa zwipfi zwa muvhili ha kona u bvelela vhuḍipfi.

2.2.3 THYORI YA LAZARUS

Nga n̄waha wa 1991 Richard Lazarus muḍivhi wa zwa muhumbulo ndi we a bveledza thyori iyi. Thyori ya Lazarus ndi ine ya ri muhumbulo ndi wone une wa thoma u ḍa hu sa athu u bvelela vhuḍipfi kana u vuwa ha zwipfi. Nga maṅwe maipfi hu fanela u vha na u humbula u thoma hu sa athu u vha na vhuḍipfi.

2.2.4 THYORI YA FACIAL FEEDBACK

Nga miṅwaha ya vho 1840 William James ndi we a ṅekedza muhumbulo wa uri tshenzhemo ya muvhili ndi wone murango wa vhuḍipfi. U ya nga ha thyori ya Facial

Feedback, vhuḍipfi ndi tshanduko ya misipha ya tshifhaṭuwo. Musi ri tshi mwemwela hu ḍa dakalo, ri tshi sinyalala hu ḍa tsinyuwo.

2.2.5 THYORI YA JAMES-LANGE

Thyori ya James –Lange ndi ye ya bveledzwa mafheloni a miriwaha ya vho 1800 nga William James na Carl Lange vhe muṅwe na muṅwe wavho a ṅetshedza maṅwalwa a fanaho nga ha mbonalo ya vhuḍipfi. Thyori iyi ya vhuḍipfi ndi ine ya sumbedza uri hu vha na zwithu zwine zwa itea zwa vusa zwipfi zwa muvhili ra kona u ṭalutshedza vhuḍipfi honoho. Ndi nga murahu fhedzi ha ṭhalutshedzo ya zwipfi hune ra kona u ḍivha uri vhuḍipfi honoho ndi vhuḍipfiḍe. Arali zwipfi zwi songo dzhielwa nṭha, zwi si humbulwe nga hazwo a hu na vhuḍipfi vhu no ḍo bvelela.

Ṭhoḍisiso iyi yo ḍitika nga muhangarambo wa thyiori ya James-Lange ine ya amba uri hu vha na zwi iteaho zwa kona u vusa zwipfi zwa muthu. Muthu u na zwipfi zwa u vhona, zwa u thetshelesa, zwa u kwama, zwa u fembedza na zwa u thetshelesa. Vhunga kha ngudo iyi hu ḍo shuma zwipfi zwa u thetshelesa, muangarambo wa thyiori uyu wa James-Lange u vhonala u tshi tou vha wonewone ngauri vhuḍipfi vhune na ha ḍo sedzwa khaho vhu tshi ḍo vha vhu tshi khou ḍa nga u thetshelesa luambo.

2.3 TSENGULUSO YA MAÑWALWA

Afha ndi hune muḵoḵisisi a bvisela khagala zwe vhañwe vhañwali vho ñwalaho nga zwine zwa elana na ḵoḵisiso yawe vha vha vho amba zwone na zwine ene muḵe a khou dzhiisa zwone zwithu zwo ambiwaho nga avho vhañwali. A tshi amba nga ha ndeme ya tsenguluso ya mañwalwa, Nenty (2009:25) u ri:

“Critically and analytically review the experiences, findings, and the design, method, analysis used in such results”.

Izwi zwi amba uri tsenguluso ya mañwalwa i sasaladza na u sengulusa tshenzhemo, mawanwa na tshivhumbeo, ngona, na tsenguluso yo shumiswaho kha u wana mvelelo.

Leedy (1993:66) ene a tshi ḵalutshedza tsenguluso ya mañwalwa u ri:

“The review describes theoretical perspectives and previous research findings regarding the problem at hand. In a good literature review, the researcher doesn’t merely report the related literature, he also evaluates, organises and synthesizes what others have done.”

Tsenguluso i ḵalutshedza mañwalwa na mawanwa a ḵoḵisiso dzo fhiraho zwi tshi kwama thaidzo i re tshandani. U isa phanḵa nga u sumbedza uri kha u sedzulusa mañwalwa havhuḵi, muḵoḵisisi ha tou ḵanziela fhedzi nga ha mañwalwa a elanaho na ḵoḵisiso yawe, u dovha hafhu a ḵhaḵhuvha, a dzudzanya a fhaḵa kha zwe vhañwe vha ita kana u shuma zwone.

Vhañwali (Leedy: 1993) na (Nenty: 2009) ndi vhane mihumbulo yavho ya vha na vhushaka musa vha tshi ða kha u ðalutshedza ðhalutshedzo dza mañwalwa ngauri vhoðhe vha a tendelana uri ðhalutshedzo dza mañwalwa ndi u sedzulusa mañwalwa o ñwalwaho nga vhañwali vho fhiraho. Onwuegbuzie (2012:2) a tshi ðalutshedza tsenguluso ya mañwalwa ene u ri:

“It is interpretation of selection of published or unpublished documents available from various sources on a specific topic.”

Tsenguluso ya mañwalwa ndi u ðalutshedzwa ha mañwalwa o ganðiswaho na a songo ganðiswaho o nangiwo a re hone u bva kha zwiko nga ha ðhoho nkene.

Tsenguluso ya mañwalwa i nga ðalutshedza zwipiða zwi re na vhushaka na thaidzo (Hsia, 2015:93).

Zwi tshi bva kha ðhalutshedzo dza mañwalwa dzo bulwaho afho nðha, zwi sumbedza uri ndi zwa ndeme uri muðodisise a vhale vho mishumo i elanaho kana i re na vhushaka na ðhodisise yawe yo ñwaliwaho nga vhañwe murahu, hu u itela u vha na ñdivho yo ðandavhuwaho nga ha ðhoho ya ðhodisise yawe.

2.3.1 VHUÐIPFI

Vhuðipfi ndi tshipiða tsha vhudavidzani tsha ndeme kha vhutshilo ha vhatu. U bvukulula vhuðipfi ha muthu ndi mushumo u bveledzwaho nga ñdila dzo fhambanaho. Vhu nga bvukululea nga kha tswayo, zwiga, misumbedzo kana nga kha maipfi a luambo. Maipfi a luambo eneo a nga vha e kha tshivhumbeo tsha ipfi ðithihi kana ðifurase. Izwi

zwi amba uri luambo ndi tshiendedzi tshihulwane tshine tsha shumiswa kha u bvukulula vhuḍipfi ha muthu ene muḵe na u pfesesa vhuḍipfi ha vhaḵwe vhatu u itela matshilisano avhuḍi. Zastrow na vhaḵwe (2013:128) vha tshi bvisela khagala uri vhuḍipfi ndi mini vha ri:

“Emotion is the complex combination of feelings and moods that involves subtle psychological reactions and is expressed by displaying characteristics pattern of behaviour”.

Izwi zwi amba uri vhuḍipfi ndi u bvukulula zwi re muhumbuloni wa muthu nga murahu ha musi hu na zwe a pfa.

Izwi zwi ḍadzisiwa nga Morgan na vhaḵwe (1981:267) musi vha tshi ri:

“Emotions are subjective feelings which are expressed through language and gestures. Subjective feelings in this case refer to things like anger, hatred and happiness”.

Izwi zwi amba uri vhuḍipfi vhu na vhukwamani na iwe muḵe nahone vhu ḍibveledza nga kha luambo na tsumbedzo. Hu tshi pfi vhuḍipfi vhu na vhukwamani na iwe muḵe, afha hu vha hu khou ambiwa vhuḍipfi hu fanaho na u dinalea, vengo na dakalo.

Zwigwada zwivhili zwa vhaḵwali, tsha Zastrow na vhaḵwe (2013:128) na tsha Morgan na vhaḵwe (1981:267) zwi a tendelana zwi tshi ḍa kha uri vhuḍipfi vhu bveledzwa nga luambo na nga maitele. Nga maḵwe maipfi a si luambo fhedzi lune lwa bvukulula vhuḍipfi ha muthu, na maitele a muthu a a sumbedza vhalavhelesi uri muthu u khou ḍipfa kana

u dipfisa hani. U bvukulula vhuḍipfi kha luambo arali zwi songo bveledzwa zwavhuḍi, zwi nga vha na masiandaitwa a fanaho na phambano na nndwa vhukati ha vhathu.

Zwi tshi ḍa kha sia ḵa u bvukulula vhuḍipfi, Louw (1995:269) u ri:

“Children are able to express their emotions spontaneously. This includes positive emotions such as joy, relief, excitement and affection. It also includes negative emotions such as anxiety, anger and jealousy”.

Izwi zwi amba uri vhana vha a kona u bvukulula vhuḍipfi hu si na tshiḵuḵuwedzi. Zwi katela vhuḍipfi havhuḍi vhu fanaho na ha madakalo, u netuluwa na lufuno, zwa dovha zwa katela na vhuḍipfi vhu si havhuḍi u fana na vhuḍipfi ha u dinalea na ha vivho.

Vhaḵwe vhaḵwali vha vhekanya vhuḍipfi u ya nga tshaka dzo fhambanaho. Ortony (1990:315) o sedza lushaka lwa vhuḍipfi u amba nga ha lushaka lwo khetheaho lwa vhuḍipfi vhune a ri hu pfi ha murango. A tshi ḵalutshedza vhuḍipfi uho u ri:

“Privileged emotions are usually called basic, primary or fundamental emotions. Some emotions are basic, there is little agreement about how many emotions are basic, which emotions and why they are basic.”

Zwi amba uri hu na vhuḍipfi ho khetheaho vhu no anzela u vhidzwa u pfi vhuḍipfi ha murango kana ha phraimari.

Ortony (1990) u bvela phanda a tshi sumbedza uri vhuḍipfi ha murango vhu nga khethekanywa ha bva vhuḍipfi ha malo. Honoho ndi vhuḍipfi ha ndavhalelo, dakalo, fulufhelo, nyofho, u mangala, u sinyuwa, vengo na mbiti.

Ho sedzwa izwo zwa tshivhalo tsha vhuḍipfi ha murango, Kemper (1987) u ri

“There are at least four based primary emotions: fear, anger, sadness and satisfaction. They are universally found in all cultures; they appear early in cause of human development.”

Zwi khou amba uri hu na vhuḍipfi ha murango vhuḍa: ndi ha nyofho, mbiti, tsinyuwo na u fushea. Vhuḍipfi uvhu vhu wanala kha mvelele dzoṭhe, nahone vhu ḍivhonadza u thoma kha nyaluwo ya muthu.

Muḥwali (Fridja, 1986) ho sedzwa tshivhalo, ene u ri hu na vhuḍipfi ha murango ha fumimalo (18) ho katelwa u nyadzea na u shaya dzangalelo.

Vhaḥwali avho vhuraru havho, Fridja (1986), Kamper (1987) na Ortny (1990) vha a tendelana uri hu na lushaka lwo khetheaho lwa vhuḍipfi lune lwa vhidzwa u pfi lwa murango. Vha fhambana vha tshi ḍa kha ḵa tshivhalo tsha tshaka dza vhuḍipfi ha murango, muḥwe u ri ndi vhuḍa, muḥwe a ri ndi malo ngeno muḥwe a tshi ri ndi ha fumimalo. Naho zwo ralo, ndi zwa ndeme u dzhiela nṯha uri naho vhaḥwali avho vha tshi fhambana zwi tshi ḍa kha tshivhalo tsha vhuḍipfi vhu katelwaho nga fhasi ha lushaka lwo khetheaho lwa vhuḍipfi lune lwa vhidzwa u pfi lwa murango, hu na vhuḍipfi vhuḍa vhune

vha tendelana uri nangoho vhu wela fhasi ha vhuḍipfi ha murango. Vhuḍipfi uho ndi ha mbiti, madakalo, vhuṭungu na vhuḍipfi ha nyofho.

Kha zwi dzheliwe vho nṭha zwaure vhuḍipfi ha murango vhu a ṭavhanya u bvelela kana u ḍivhonadza, vhu bvelela nga hoṭhe nahone vhu kovhekaniwa na zwiṅwe zwipuka kha ḷifhasi ḷoṭhe nga vhuḥpara (Plutchik, 2003).

Vhuḍipfi vhu fanaho na ha vhuṭungu na ha madakalo ndi vhune muthu a tou bebiwa naho ngauri vhu bvukululwa u fana kha mvelele dzoṭhe (Darwin, 1965). Hezwi zwi amba uri vhuḍipfi vhu na vhuṣhaka na mvelele ya muthu. Zwino vhunga vhatu vhoṭhe hu na lushaka na mvelele ine vha wela khayoy, vhuḍipfi vhu bvukululeaho vhu ḍo fhambana u ya nga lushaka na mvelele yawe. Nga iṅwe nḍila, zwine zwa nga ḍisa vhuḍipfi ha u vhaṣala kha nṅe zwi nga ḍisa vhuḍipfi ha madakalo kha muṅwe, zwi tshi khou itiswa ngauri ri bva kha lushaka na mvelele dzi sa fani. Tsumbo i tevhelaho i nga bviṣela khagala phambano iyo:

Tsumbo 1: Inwi ni tou vha gwitha.

Fhungo iḷo ḷi re afho nṭha, ḷine ḷa vha ḷimethafore, arali ḷa nga ambelwa muthu wa Muafrika, hu tshi katelwa na Muvenda, ḷi nga bvukulula vhuḍipfi ha tsinyuwo kana u pfa vhuṭungu kha muambiwa nae. ḷimethafore ḷeneḷo ḷithihi ḷa nga ambelwa muthu wa luambo na mvelele ya Vhavhukovhela, ḷi tshi nga ḍisa vhuḍipfi ha madakalo. Izwo zwi khou bva kha uri, u ya nga mvelele ya Tshivenḍa, gwitha ḷi baḍekanywa na mafhungo a vhuloi. Kha Vhavenḍa, a hu na ane a nga takalela u baḍekanywa na ipfi iḷo. A nga lwa vhukuma uri a ṭanzwiwe u pomokwa uho khothe dza sialala hune a nga fhedza o kunda.

Kha vhaḷa vha mvelele ya Vhāvukovhela, gwitha ḷi baḑekanywa na vhuḷali. A vhudzwaho fhungo ḷlo a nga farea zwavhuḑi, a vhonadza vhuḑipfi ha madakalo, ngauri khae u pfa o vhwewa zwavhuḑi.

Hezwi zwi khwaḥisedza uri ndi zwa ndeme uri musi muthu a tshi shumisa luambo lukene a thome u ḑivha kana a vhe na nḑivho ya mvelele ya lushaka lwonolwo u shavhisa masiandaitwa ane a nga ḑisa ḥhoni, u hanganea kana khakhathi. Mudimeli (2011:17) a tshi sumbedza ndeme ya u ḑivha mvelele ya muthu ane wa khou dāvhidzana nae u ri:

“Ordinarily, people are considered to be knowing the language if they know even their idiomatic expressions.”

Zwavhuḑivhuḑi musi hu tshi pfi muthu u ḑivha luambo, u vha a tshi ḑivhavho na maambeke a hone. Maambeke afha hu katelwa maidioma, mirero, maaravhi, manyanyu, zwiga na maitele a sialala. Majid (2012:440) a tshi ḥalutshedza mbonalo ya vhuḑipfi u ri:

“Through studying everyday conversation as it occurs between friends, family, colleagues on the context of service encounters between customers and service providers, conversation analysts have illustrated the elegant of emotional display.”

Muḥwali u khou sumbedza uri zwi tshi bva kha u guda nyambedzano dza ḑuvha ḷiḥwe na ḷiḥwe dzine dza bvelela vhukati ha dzikhonani, miḥa, vhashumisani hune vharengi na vharengisi vhane vha vha tshi khou ḥeana tshumelo, vhasengulusi vha nyambedzano vho sumbedza ndeme ya u ḥaniwa ha vhuḑipfi.

Zwi amba uri zwenezwi musi vhathu vha tshi khou amba vhothe hu di vha vho na vhuḍipfi vhune ha vha vhu tshi khou bvukululwa.

Hezwi zwi ri sumbedza uri vhathu vhothe u ya nga ha mvelele dzavho vha a ḍiwana vhe kha nyimele ya u takala vha dovha hafhu vha ḍiwana vhe kha nyimele ya u tḥungufhala.

Vhuḍipfi a vhu ho kha vhathu fhedzi. Zwipuka na zwone zwi na vhuḍipfi. Frijda (1986: 317) a tshi tḥalutshedza nga ha vhushaka vhukati ha vhuḍipfi na mvelele ya vhathu khathihi na zwipuka u ri:

“Some emotions appear to exist in all cultures and in some higher animals as well, that some emotions appear to be universally associated with and recognizable by characteristic facial expression and that some emotions appear to serve identified biological functions related to the survival needs of the individual and of the species.”

Izwi zwi amba uri vhuḥwe vhuḍipfi vhu ḍivhonadza kha mvelele dzothe na kha dziḥwe phukha khulwane, vhuḥwe vhuḍipfi ha bvelela kha ḵifhasi lothe zwi na vhushaka na u ḍivhonadza nga kha tshifhaḥuwo, hu na uri vhuḥwe vhuḍipfi vhu na vhushaka na tḥoḍea ya u tshila kana u tambala ha muthu ene muḥe kana tshipuka u tḥoḍa u swikelela tḥoḍea dza vhutshilo kha zwi tshilaho. Tsumbo i tevhelaho i nga bvisela khagala vhuḍipfi u ho vhune ha bvukululea khagala na nga zwipuka:

Tsumbo 2: Pfutsek!

Ipfi lo bulwaho afho ndi liaravhi. Arali liaravhi ilo la nga shumisiwa kha muthu wa Muvenda, li disa vhudipfi ha u vhai sala kana tsinyuwo kha uyo a li pfaho. Lene lo liaravhi lithihi la nga shumiswavho kha tshipuka, sa mmbwa, hu bvukuluwa vhudipfi ha u vhai sala kana tsinyuwo. Mmbwa yeneyo i a tutshela kule na muambi, yo dzwinga na mutshila, u sumbedza uri i khou pfa vhu tungu kana u vhai sala u bva kha ipfi le la bulwa lo livhiswa khayoy. Zwine mmbwa iyo ya ita musi ho bulwa ilo ipfi zwi a i lamulela kana u i tshidza zwan dani zwa muambi wa ipfi. Mmbwa iyo ya sa ita zwo bulwaho, i nga fhedza yo dzhena khomboni kana khakhathini ya u rwiwa.

2.3.2 LUAMBO

Luambo ndi tshone tshirathisi tsha vhudavhidzani tshine tsha fhambanyisa muthu na zwivhumbwa zwothe zwi femaho. Ndi nga luambo hune muthu a kona u bvisa mihumbulo yawe khagala. A tshi talusa luambo, Milubi (1984:1) u ri:

“Luambo ndi yone ndila ine muthu a kona u tahisa ngayo mihumbulo yawe, vhu tungu, dakalo line a li pfa na zwothe zwine a to da”.

Nga kha luambo vathu vha a pfukisa vha tangedza milaedza i bvukululaho vhudipfi ho fhambanaho.

Lombard, Van Wyk na Mokgokong (1985:1) vha tshi talusa luambo vha ri:

“Language may be described as the audible and /or visible human means of communication, i.e. language is the means by which the human being expresses his

thoughts, feelings and needs in an understandable way. The visible aspects of language consist of gestures, mimicry and writing. The audible aspects consist of the spoken words”.

Izwi zwi amba uri luambo ndi nḁila ya vhudavhidzani ha vhathu i vhonalaho kana u pfala, lune ha nga tou pfi, luambo ndi nḁila ine muthu a bvisela khagala muhumbulo wawe, zwipfi na ḁhoxea nga nḁila i pfeseseaho. Tshipiḁa tsha zwi vhonalaho kha luambo hu katelwa misumbedzo, u edzisela na u nḁwala. Tshipiḁa tsha zwi pfiwaho kha luambo hu katelwa maipfi ane a tou ambiwa.

Vhaḁwali Milubi (1984) na Lombard, Van Wyk na Mokgokong (1985) vha a tendelana uri luambo ndi yone nḁila ya vhudavhidzani hoḁhe ha muthu, nahone, kha vhudavhidzani honoho, hu bvela kana u bvukululea vhuḁipfi ho fhambanaho. Kha zwi pfukisiwaho nga kha luambo, Mohamed (2016:1) u a zwi dubekanya nga nḁila i tevhelaho:

“We are able to exchange knowledge, beliefs, opinions, wishes, threats, commands, thanks, promises, declaration, happiness or disrespect”.

Izwi zwi amba uri sa vhathu ri a kona u kovhekana nḁivho, lutendo, mihumbulo, lutamo, tshutshedzo, ndaela, ndivhuwo, phulufhedziso, muvhigo, dakalo kana lunyadzo.

Nga inḁwe nḁila, nga kha luambo hu pfukiswa mulaedza u bva kha vhurereli u swika kha lutamo lwa mufu (wiji).

Luambo lu khou dzhiwa sa tshiendedzi tsha maipfi hune muambi a vha a tshi khou bvisela mihumbulo yawe khagala. Maipfi eneo ndi one ane a bvukulula vhuḁipfi kha muambi, muambiwanae na vhathetshelesi.

2.4 MVALATSWINGA

Kha ndima iyi ya vhuvhili ndi he ha sedzwa muhangarambo wa thyori na tsenguluso ya mañwalwa. Ho tšalutshedzwa nga ha thyori dzi tevhelaho: Thyori ya Cannon – Bard, Thyori ya Schacter Singer, Thyori ya Lazarus, Thyori ya Facial feedback na Thyori ya James Lange, tšhoḁisiso iyi yo ḁitika nga muhangarambo wa Thyori ya James-Lange ine ya amba uri hu vha na zwi iteaho zwa kona u vusa zwipfi zwa muthu.

Kha tsenguluso ya mañwalwa ho senguluswa maipfi tšhalutshedzo dza maipfi mavhili: luambo na vhuḁipfi. Vhañwali vho fhambanaho na kuvhonele kwavho zwo senguluswa ha wanala uri luambo lu dzhiwa sa nḁila ya vhudavhidzani ine vhathu vha i shumisa kha u sumbedza kana u pfukisa vhuḁipfi havho. Zwo sumbedzwavho zwauri hu na vhushaka vhuhulwane vhukati ha luambo, vhuḁipfi na mvelele ya muambi na muambiwa nae. Vhushaka uho ha vhuya ha liana, hu bvelela masiandaitwa a sa takadziho.

Ndivho ya tšhoḁisiso iyi ndi u sengulusa kubvukululelwe kwa vhuḁipfi ha muthu kha luambo lwa Tshivenda. Hu ḁo tou pfi fombe kha vhuḁipfi vhu bvukululwaho nga maipfi o tou ambiwaho nga mulomo wa muthu na u pfiwa nga nḁevhe ya muthu. Maipfi ayo a nga vha o tou ima nga oḁhe u fana na maaravhi, kana a kha mafurase u fana na kha mametafore.

NDIMA YA VHURARU

3. NGONA YA ṬHOḐISISO

3.1 MVULATSWINGA

Kha ndima iyi ho ṭaluswa tshivhumbeo tsha ṭhoḐisiso, ha ṭaluswa ngona dza ṭhoḐisiso dze dzashumiswa ha dovha hafhu ha sumbedzwa nḑila dze dza shumiswa kha u kuvhanganya mafhungo a ṭhoḐisiso iyi.

3.2 TSHIVHUMBEO TSHA ṬHOḐISISO

Tshivhumbeo tsha ṭhoḐisiso ndi muhangarambo wa ngona na zwiko zwa ṭhoḐisiso zwo nangwaho nga muṭhoḐisisi u ḑo shumiswa kha u kuvhanganya mafhungo a ṭhoḐisiso yawe.

Terr Blanche, Durheim na vhaṛiwe (2006:34) vha tshi ṭalusa tshivhumbeo tsha ṭhoḐisiso vha ri:

“A research design is a strategic framework for action that serves as a bridge between research questions and the execution of the research”

Izwi zwi amba uri aya ndi maitete o dzudzanyiwaho ane a shuma sa buroho vhukati ha mbudziso dza ṭhoḐisiso na u bveledza ṭhoḐisiso.

Museṭha (2016:58) a tshi redza Gay na Arrasian nga ha ṭhalutshedzo ya tshivhumbeo tsha ṭhoḍisiso u ri:

“It includes a detailed of the research steps to be followed in collecting, choosing and analyzing data.

Zwi amba uri i katela zwidodombedzwa zwa zwiga zwine zwa ḍo tevhelwa musi hu tshi kuvhanganyiwa, u nanga na u sengulusa mafhungo o kuvhanganyiwaho.

Vhaṅwali vha tshigwada tsha Terr Blanche (2006) ndi vhane vha tendelana na muṅwali Museṭha (2016) kha fhungo ḵa uri tshivhumbeo tsha ṭhoḍisiso tshi dzhiwa sa pulane ine ya ḍo tevhelwa musi hu tshi ḍo kuvhanganyiwa mafhungo a ṭhoḍisiso. A si mafhungo a u sokou kuvhanganya mafhungo a ṭhoḍisiso, hu na maga ane muṭhoḍisisi a tea u a tevhedza.

Terr Blanche, Durheim na vhaṅwe (2006:34) vha isa phanḍa na fhungo la tshivhumbeo tsha ṭhoḍisiso vha tshi ri:

“A research design is a plan for action that is developed by making decisions about four aspects of the reseach paradigm, the purpose of the study, the techniques to be employed, and the situation in which observation will take place.”

Izwi zwi amba uri tshivhumbeo tsha ṭhoḍisiso ndi pulane ya nyito ine ya ḍo bveledzwa nga u dzhia tsheo nga ha zwipiḍa zwiṅa zwa tshanduko ya ṭhoḍisiso. Zwipikwa zwa ṭhoḍisiso, ngona dzine dza ḍo shumiswa na nzulele ine tsedzuluso ya ḍo bvelela khayō.

Hu na tshaka mmbili khulwane dza zwivhumbeo zwa tshoqiso, zwine zwa vha khwalithethivi na tsha khwanthithethivi.

Caulfield (2019) a tshi talusa tshivhumbeo tsha tshoqiso ya khwanthithethivi u ri:

“Quantitative research is expressed in numbers and graphs. It is used to test or confirm theories and assumptions.”

Izwi zwi amba uri tshivhumbeo tsha tshoqiso tsha khwanthithethivi tshi ambiwa kana u talutshedzwa nga dzimbalombalo na dzigirafu. Tshi shumiswa u linga kana u khwalithethivi dzithyori na mahumbulelwa.

Muñwali Caulfield (2019) u bvela phanda a tshi talusa tshivhumbeo tsha tshoqiso ya khwalithethivi a ri:

“Qualitative research is expressed in words. It is used to understand concepts, thoughts or experience. This type of research enables you to gather in-depth insights on topics that are not well understood.”

Izwi zwi amba uri tshivhumbeo tsha tshoqiso tsha khwalithethivi tshi ambiwa kana u talutshedzwa kha maipfi. Tshi shumiswa kha u pfesesa khumbulelwa, mihumbulo kana tshenzhemo. Lushaka ulwu lwa tshivhumbeo tsha tshoqiso lu ni tendela u kuvhanganya nga vhudzivha ha kupfesesele kha tsho dzine dza konda u pfesesea.

Welman, Kruger na Mitchel (2007:8) vha tshi bvisela khagala phambano vhukati ha zwivhumbeo zwa tshoqiso izwo zwivhili vha ri:

“The purpose of quantitative research is to evaluate objective data consisting of numbers while qualitative research deals with subjective data that are produced by the minds of respondents or interviewees. Qualitative data are represented in language instead of numbers.”

Izwi zwi amba uri ndivho ya tshivhumbeo tsha tshoqisiso tsha khwanthithethivi ndi u linga data i songo tshuwedziwaho nga tshithu yo fhatiwaho nga dzimbalombalo ngeno tshivhumbeo tsha tshoqisiso tsha khwanthithethivi tshi tshi shuma nga data yo tshuwedziwaho yo bveledzwaho nga mihumbulo ya vhafhinduli kana vhavhudziswa. Data ya khwalithethivi yo imelelwa kha luambo madzuloni a dzimbalombalo.

U tshi nga tou nweledza u nga sumbedza uri arali data i tshoqiso u bveledza tshoqisiso i tshi kwama vhutshilo ha vhatu ha duvha linwe na linwe, nahone i tshi bva kha vhatu, i kha tshivhumbeo tsha maipfi, lushaka lwa tshoqisiso iyo ndi khwalithethivi.

Honeha, arali data i tshoqiso i kha tshivhumbeo tsha dzimbalombalo kana dzinomboro, lushaka lwa tshoqisiso iyo ndi khwanthithethivi. Kha tshoqisiso iyi, hu do vha na tshoqiso ya data i bvaho vhatuni, i kwamaho vhutshilo ha vhatu ha duvha linwe na linwe, nahone data iyo i kha tshivhumbeo tsha maipfi. Yeneyo data i do dzheniswa kha dzigrafu kana tafula u itela u vhambedza hu tshi dzhielwa ntha mbalombalo dza hone (statistika) hu tshi itwa mbambedzo. Hezwi zwothe zwi amba uri tshoqisiso iyi ndi ya tshivhumbeo tsho tshanganelaho tshine tsha vha tsha khwalithethivi na khwanthithethivi (Mixed-method model).

3.3 NGONA DZA ṬHODĪSISO

Ngona ndi tshiteṅwa tsha ndeme vhukuma kha thandela inwe na inwe. Ngona ndi maitele a zwithu kha thandela yeneyo. Vhunga ṭhodiṣiso i thandela, na yone zwo tea uri hu bviselwe khagala maitele kana nḡila ine ya ḡo tevhelwa u bvedza iyo thandela lu fushaho. Ndi zwa ndeme u sumbedza uri ngona ya ṭhodiṣiso ndi mini hu sa athu u ṭalutshedzwa tshaka dza ngona dza ṭhodiṣiso u ya nga u fhambana hadzo (Munyai, 2016:94).

Kothari (1985:8) a tshi ṭalusa ngona ya ṭhodiṣiso u ri:

“Research methodology is a way to systematically solve the research problem”.

Izwi zwi amba uri ngona ya ṭhodiṣiso ndi nḡila ya u tandulula thaidzo ya ṭhodiṣiso nga maitele ane a tevhekana. Walliman (2005: iv) ene a tshi ṭalutshedza ndeme ya ngona ya ṭhodiṣiso u ri:

“The main aim of research methodology is to explain the nature and process of research in order to enable readers to conduct their own research to find answers to their specific problems”.

Hezwi zwi amba uri muhumbulo muhulwane wa ngona ya ṭhodiṣiso ndi u ṭalutshedza mbonalo na nḡila ya u ṭodiṣisa hu u itela vhavhali uri vha ḡo kona u tshimbidza ṭhodiṣiso dzavho na u wana phindulo kha thaidzo dzavho dzo khetheaho.

Hezwi zwi amba uri ngona dza t̥hoḏisiso dzi thusa mugudi kha u wana phindulo kha mbudziso dza t̥hoḏisiso yawe. Kunangele kwa ngona ku langwa nga lushaka lwa t̥hoḏisiso ine muthu a khou ita yone.

Vhunga t̥hoḏisiso iyi yo ḏitika nga u wana data i bvaho kha vhatu vhane vha vha vhafhinduli, a kwamanaho na zwa matshilisano avho lwa ḏuvha ḏinwe na ḏinwe, zwine zwa vha kubvukululelwe kwa vhuḏipfi havho, t̥hoḏisiso iyi i ḏoi bveledzwa ho sedzwa ngona ya khwaḏithethivi.

Kha ḏinwe sia, data ine ya ḏo kuvhanganyiwa u bva kha vhafhinduli i ḏo vhambedzwa lune ha ḏo dzhielwa n̄ḏa mbalombalo dza vhafhinduli vha mbudziso dzi bvahao kha tshishumiswa tsha u kuvhanganya data tshine tsha vha mbudzisavhathu na tsha inthaviyu.

Vhunga mbalombalo dzi bvaho kha grafu kana t̥afula dzi tshi ḏo dzhielwa n̄ḏa hu tshi swikelwa mawanwa a t̥hoḏisiso iyi, t̥hoḏisiso iyi i ḏo tevhelavho na ngona ya khwanthithethivi. Nga inwe n̄ḏila t̥hoḏisiso iyi I ḏoi shumisa ngona ya khwaḏithethivi na ya khwanthithethivi vhuvhili hadzo.

3.3.1 NGONA YA KHWANTHITHETHIVI

Khwanthithethivi ndi ngona yo qisendekaho nga tshivhalo tsha zwithu kha u toqa u vhona vhushaka vhukati ha thaidzo na zwivhangi zwa thaidzo.

U ya nga ha Munyai (2016:88):

“Khwanthithethivi ndi ngona ine ya kuvhanganya mafhungo i tshi shumisa mbalo sa tshikalo kana maitele a zwitatasitiki. I ombedzela nga maanqa vhushaka vhune ha vha hone vhukati ha nomboro.”

Munyai (2016:104) a tshi redza Tashakkori u ri:

“Quantitative methods are defined as techniques associated with the gathering, analysis, interpretation and presentation of numerical information.”

Ngona dza Khwanthithethivi dzi talutshedzwa sa ndila dzo badekanaho na u kuvhanganya, u saukanya, u talutshedza na u nekeda mafhungo a dzimbalo.

Daniel (2003:3) a tshi talutshedza nga ha ngona ya thodiso ya Khwanthithethivi u ri:

Quantitative research is a type of scientific inquiry that is very objective in which the researcher attempts to be detached from the actual subjects of the study. Quantitative researchers are characteristic of the classical medical scientists who study and independently make observations about the cause and effect of variables. Four popular

types of quantitative research are: experimental, casual, comparative, correctional and descriptive.

Izwi zwi amba uri ṭhoḁisiso ya khwanthithethivi ndi lushaka lwa u vhudzisa zwa saintsi zwi sa ṭuṭuwedzwi nga vhuḁipfi hune muṭoḁisisi a lingedza u sa ḁi baḁekanya na thero vhukuma ya ngudo. Vhaṭoḁisisi vha khwanthithethivi ndi zwiṭalusu zwa vhorasaintsi vha mishonga vha maimo a nṭha vho gudaho nga vhoṭhe vha ita tzedzuluso nga ha zwivhangini na mvelelo ya tshivhalo tshine tshi si dzulele u fana. Tshaka nṅa dzo ḁowealeho dza tzedzuluso ya khwanthithethivi ndi nḁila ya u linga, zwo ḁowealeho, mbambedzo, vhushaka ha tsini na ṭhalutshedzo.

Dawson (2007:15) nga ha ngona ya Khwanthithethivi u ri:

Quantitative search generates statistics through the use of large-scale survey research, using methods such as questionnaires or structured interviews. If a market researcher has stopped you on the streets or you have filled in a questionnaire which has arrived through the post, this falls under the umbrella of quantitative research. This type of research reaches many more people but the contact with those people is much quicker than it is in qualitative research.

Izwi zwi amba uri ṭhoḁisiso ya khwanthithethivi i bvukulula tshivhalo nga kha u shumisa tshikalo tshihulwane tsha u sedzulusa hu tshi shumiswa maitele a fanaho na mbudziso dza ṭhoḁisiso kana mbudzisavhathu dzo lugiselwaho. Arali muṭoḁisisi wa zwa vhubindudzi a nga u imisa tshiṭaraṭani kana wo ḁadza mbudzisavhathu yo ḁaho nga poso, hezwi zwi

wela nga fhasi ha ṭhanga ya ṭhoḏisiso ya khwanthithethivi. Nḏila iyi ya ṭsedzuluso i a kona u swikelela vhathu vhanzhi. Fhedzi vhukwamani na vhenevho vhathu vhu a ṭavhanyedzesa u fhirisa ha ṭhoḏisiso ya khwaḷithethivi. Kha ṭhoḏisiso iyi, mbalombalo dza vhafhinduli vho fhindulaho mbudziso u bva kha zwishumiswa zwa u kuvhanganya data zwine zwa vha mbudzisavhathu na inthaviyu, dzi ḑo vhewa kha tshivhumbeo tsha grafu na ṭafula u itela u vhambedza tshivhalo. U vhambedza uho hu ḑo vha hu khou itelwa u swikela mawanwa a ṭhoḏisiso o ḑisendekaho kha grafu na ṭafula idzo.

3.3.2 NGONA YA KHWAḶITHETHIVI

Cresswell (1994:2) nga ha ngona ya ṭhoḏisiso ya khwaḷithethivi u ri:

“An enquiry process of understanding a social or human problem, based on building a complex, holistic picture, formed with words, reporting detailed views of informants conducted in a natural setting”.

Izwi zwi amba uri ngona ya khwaḷithethivi ndi nḏila ya ṭhoḏisiso ya u pfesesa matshilisano kana thaidzo dza vhathu zwo ḑitika nga u fhaṭa tshifanyiso tsho ṭanganelanaho tsho fhelelaho tsho vhumbiwaho nga maipfi a n̄eaho mihumbulo yo fhelelaho ya vhavhudziswa yo bveledzwaho kha vhupo ho bveledzwaho. Maree (2007:38) a tshi amba nga zwi katelwaho nga ngona ya khwaḷithethivi u ri:

“In qualitative research, the issue of quality can be addressed by dealing with issues of validity, practicality and effectiveness.”

Izwi zwi amba uri kha ngona ya ṭhoḏisiso ya khwaḷithethivi fhungo ḷa ndeme ḷi nga dzudzanywa nga u shumana na fhungo ḷa khwaḷhisedzo, khonadzeo na vhukwamani vhu ḡisaho tshanduko.

Terreblanche na vhaḡwe (2006:272) vha tshi ḷalutshedza nga ha ngona ya ṭhoḏisiso ya khwaḷithethivi vha ri:

“Qualitative research methods are methods that try to describe and interpret people’s feelings and experiences in human terms rather than through quantification and measurement.”

Izwi zwi amba uri ngona dza ṭhoḏisiso dza khwaḷithethivi ndi ngona dzine dza lingedza u ḷalutshedza na u ḡologa vhuḡipfi na tshenzhemo dza vhathu u fhirisa zwa tshivhalo na muelo.

Izwi zwi khwaḷhisedzwa nga Leedy na Ormord (1993:94) vhane vhe vha tshi amba nga ha ngona ya ṭhoḏisiso ya khwalithethivi vha ri:

“Qualitative research involves looking at characteristics, or qualities, that cannot easily be reduced to numerical values.”

Izwi zwi amba uri ṭhoḏisiso ya khwalithethivi i katela u sedza vhuvha ha tshithu vhune a zwi leluwi u vhu tsitsela kha tshiimo tsha dzimbalombalo.

Ṭhoḏisiso iyi yo ḏisendeka kha mafhungoi a vhatu, a kwamaho matshilo avho a ḏuvha ḷiḷwe na ḷiḷwe, ane a vha a kubvukululele kwa vhuḏipfi. Hu ḏo kuvhanganyiwa data u bva kha vhafhinduli vhane vha vha mahosi, vhadededzi na vhagudiswa u bva mivhunduni yo fhambanaho vhuḑoni ha tshiḑiriki tsha Vhembe.

3.4 U KUVHANGANYA DATA YA ṬHOḏISISO

Ndi zwa ndeme uri musi muḑoḏisisi musi o bvisela khagala lushaka lwa ṭhoḏisiso yawe na ngona dzine dza ḏo shumiswa, hu bviselwevho khagala nḑila dzine dza ḏo tevhelwa u kuvhanganya data u bva kha zwiko zwo fhambanaho. Leedy na Ormord (1993:105) nga ha u kuvhanganya data ya ṭhoḏisiso vha ri:

“After identifying the research design and methodology, the researcher must also make decisions about how to acquire and interpret the data necessary for resolving the overall research problem.”

Izwi zwi amba uri nga murahu ha u bula tshivhumbeo na ngona ya ṭhoḏisiso, muḑoḏisisi u fanela u dzhia tsheo nga ha uri a nga kuvhanganya na u ḑalutshedza hani mawanwa a ndeme u fhelisa thaidzo ya ṭhoḏisiso nga u angaredza. Leedy na Ormord (1993:145) vha isa phanḑa vha tshi ri:

“Data collection in a qualitative study takes a great deal of time. The researcher should record any potentially useful data thoroughly, accurately and systematically using field notes, audiotapes, sketches, photographs or some combination of these. As they collect data, many qualitative researchers also begin jotting notes (sometimes called memo) about their initial interpretation of what they are seeing and hearing”.

Izwi zwi amba uri u kuvhanganyiwa ha mafhungo kha ngudo ya tshodiso ya khwalithethivi zwi dzhia tshifhinga tshilapfu. Muṭodisi u rekhoda mawanwa maṅwe na maṅwe a ndeme uri a kone u do shumisea zwavhuḍi nga vhuronwane a tshi tevhekana. Izwo u zwi ita nga u tou ṅwala, u rekhoda nga theiphirikhodo, u ola, u foda kana u tanganyisa ṅila dzoṭhe dzo bulwaho afho ṅha.

Musi vha tshi khou kuvhanganya mafhungo, vhunzhi ha vhaṭodisi vha ngona ya khwalithethivi vha thoma nga u ṅwala nga ha tshalutshedzo thangeli ya zwine vha khou vhona na u zwi pfa. Vhaṭodisi vha tshodiso ya ngona ya khwalithethivi vha wana mafhungo kha zwiko zwo fhambanaho hu si kha vathu vho fhambanaho fhedzi, vha wana mafhungo na kha zwithu zwi sa tshili, kha maṅwalwa, kha dziradio, televishini na kha dzirekhodo dza elekhithuroniki.

Kha ngona ya khwalithethivi data i nga kuvhanganyiwa u bva kha zwiko zwivhili zwine zwa vha tsha phraimari na tsha sekondari.

3.4.1 TSHIKO TSHA PHRAIMARI

Kha tshoqisiso ya khwalithethivi, tshiko tsha phuraimari ndi vhathu vhane muqoqisisi a wana khavho data. Kha tshiko itshi ndi hune ha vha na vhuṭanzi kana data ine ya khou tou thoma u netshedzwa muqoqisisi. Data yeneyo vhunga i tshi vha i sa athu u tapanyedziwa, i vhidzwa u pfi ndi ya phraimari. Creswell (2012:83) a tshi amba nga tshiko tsha phraimari u ri:

“Primary source present the literature in the original state and present the viewpoint of the original author. Primary sources also provide the details of original research better than do secondary sources”.

Izwi zwi amba uri tshiko tsha phraimari ndi hune maṅwalwa a newa u bva kha tshiko tshonetshone ho netshedzwa ndivho iyo nga muṅe wa mafhungo. Tshiko itshi tsha phraimari tshi nea vhuṭanzi nga vhuḍalo ha tshoqisiso ya u ranga u fhira tshiko tsha sekondari. Curie (2005:89) a tshi amba nga tshiko tsha phraimari u ri:

“... are only obtainable directly from an original source.”

Izwi zwi khou amba uri ndi data i no wanala thwii i tshi bva kha tshiko tshone tshine. Data ya phraimari i do kuvhanganyiwa u bva kha tshiko tsha phraimari ho shumiswa zwishumiswazwivhli, zwine zwa vha inthaviyu na mbudzisavhathu. Afha ndi hune muqoqisisi a do vhudzisa mbudziso o tou livhana zwifhatuwo na vhavhudziswa hune data

ya ɔo vha tshi khou vhulungiwa kha theiphirekhodo. U ɔo dovhavho a engedza vhavhudziswa mbudzisavhathu dzine vha lavhelelwa u dzi fhindula nga u tou n'wala.

Tsumbo dza dziinwe dza mbudziso dzine dza ɔo vhudziswa ndi dzi tevhelaho:

- Ndi ifhio mirero ine musi yo buliwa ha bvukululea vhuɔipfi ha u vhaisa kana u takadza?
- Ndi afhio maidioma ane musi o buliwa ha bvukululea vhuɔipfi ha u vhaisa kana u takadza?
- Ndi afhio mamethafore ane musi o buliwa ha bvukululea vhuɔipfi ha u vhaisa kana u takadza?
- Ndi dzifhio thangi dza madzina dzine musi dzo shumisiwa ha bvukululea vhuɔipfi ha u vhaisa kana u takadza?

3.4.1.1 Muɔumbu na Maɔumbulele

Musi muɔoɔisisi a tshi ita ɔoɔisiso ine ya kwama u wana mafhungo kha vhathu, hu na maitete ane a tea u tevheliwa a u ɔumbula vhenevho vhane a tama u vha shumisa kha ɔoɔisiso yawe uri a ɔo kona u angaredza mawanwa awe zwo tea. Maɔumbulele a tshigwada kana vhathu vhane vha ɔo shumiswa kha u wana mafhungo a a fhambana u ya nga ndivho ya ɔoɔisiso. Kumar (2005:164) a tshi ɔalutshedza maɔumbulele u ri:

“Sampling is the process of selecting a few from a bigger group to become the basis for estimating or predicting the prevalence of an unknown piece of information, situation or outcome regarding the bigger group”.

Zwi amba u ri ndi nđila ya u ɓumbula vhatu vha si vhanzhi u bva kha vhanzhi hu u ɓoɓa u wana nđivho khavho i kwamaho vhatu vhanzhi. Maree (2007:79) a tshi ɓalutshedza maɓumbulele u ri:

“Sampling refers to the process used to select a portion of the population for study.”

Zwi amba uri maɓumbulele ndi nđila ine ya shumiswa kha u nanga tshipiɓa tsha tshitshavha hu u itela u guda. Zwi tshi bva kha ɓhalutshedzo dza vhanwali vho bulwaho afho nɓha, zwi sumbedza uri maɓumbulele ndi nđila ine ya shumiswa kha u nanga vhatu vhanne vha ɓo vha tshipiɓa tsha u fhindula mbudziso dza ɓhoɓisiso. Hu na nđila mbili khulwane dza maɓumbulele a vhatu kana zwithu kha ɓhoɓisiso. Dzenedzo ndi ‘Random’ na ‘Non –Random’. Mouton (1996:138) a tshi ɓalutshedza kuɓumbulele kwa Random u ri:

“Is a procedure in which every member of the population has an equal chance of being selected?”

Izwi zwi amba uri ndi maitele ane muraɓo muñwe na muñwe wa tshitshavha a vha na tshikhala tshi eɓanaho na tsha muñwe kha u nangiwa.

ɓhalutshedzo iyi i amba nđila ine ha shumiswa madeñwa kha u nanga vhatu vha no ɓo vhudziswa kha ɓhoɓisiso. Non-Random yo khethekanywa ya bva tshaka mbili ine ya vha ‘accidental’ na ‘purposive’. Nga ha ‘Purposive Sampling’, Trochim (2006:1) u ri:

“In purposive sampling, we sample with a purpose in mind”.

Izwi zwi amba uri kha maṭumbulele a ndivho ri ṭumbula ri na ndivho muhumbuloni. Kumar (2005:178) u ri:

“The selection of elements depends upon other considerations”.

Zwi amba uri u nangiwa ha vhathu zwi ḡitika nga zwiṅwe zwa zwithu zwine zwa tea u dzhielwa nṭha. Nga iṅwe nḡila, a hu nangiwi muṅwe na muṅwe, hu na zwine zwa lavheleswa musi hu sa athu u nangiwa vhathu.

Kha ngudo iyi hu ḡo shumiswa nḡila ya maṭumbulele ya ‘Non –Random`ya lushaka lwa maṭumbulele a ndivho ngauri hu ḡo ṭumbulwa vhathu vhane vha ḡo vhudziswa hu na ndivho ya u wana vhathu vha re na nḡivho ya Luambo lwa Tshivenḡa na mvelele yalwo. Nga iṅwe nḡila, kha maṭumbulele a ndivho a hu nga ḡo sokou dzhiwa muthu muṅwe na muṅwe a vhudziswa mafhungo, hu ḡo nanguludzwa vhagudisi, vhagudi na mahosi.

Ṭhoḡisiso iyi i ḡo vha i tshi khou bvelela kha tshigwada tsha Vhavenḡa tshine tsha wanala Venḡa tshiṭirikini tsha Vhembe, masipalani wa Makhado. Masipala wa Makhado ndi hune ha shumiswa luambotavhi lwa Tshiilafuri. Vhana vha tshikolo vha funzwa nga luambotavhi lwa Tshiphani lwo tendelwaho nahone lwo themendelwaho u shumiswa kha u gudisa na u guda Tshivenḡa zwikoloni. Vhavhudziswa vha ḡo khethekanywa u ya nga zwigwada zwi tevhelaho:

- Vhagudiswa vha fumbiliṭhanu (25) zwikoloni zwa sekondari vha gudaho Tshivenḡa sa luambo lwa hayani vho nanguludzwa vha tshi bva kha zwikolo zwa ḡisela ḡa pfunzo ḡa Nzhelele West. Hu ḡo dalelwa sekondari dzi tevhelaho:

George Mbulaheni =5

Jonathan Mushaathama =5

Nngweni =5

Patrick Ramaano =5

Mulenga=5.

Matshudeni vha itaho Tshivenḡa kha greidi 8 swika greidi 12 vha lavhelelwa u vha vho no vha na nḡivho yo ṭandavhuwaho nga ha maipfi a bvukululaho vhuḡipfi ha vhathu.

- Vhadededzi vha fumiṭhanu (15) vha funzaho Tshivenḡa luambo lwa hayani kha greidi 8 u swika greidi 12 vha bvaho kha ḡisela ḡa pfunzo ḡa Nzhelele West kha zwikolo zwi tevhelaho:

Goerge Mbulaheni =3

Jonathan Mushaathama =3

Nngweni =3

Patrick Ramaano =3

Mulenga =3

- Vhadededzi vha Tshivenḡa luambo lwa hayani kha greidi 8 u swika greidi 12 ndi vhathu vho pfumbudzelwaho u dededza vhana kha masia o fhambanaho a luambo hu tshi katelwa na maipfi a bvukululaho vhuḡipfi.

➤ Mahosi maṭṭanu (5) u bvaho vhuṭoni ha Nzhelele mivhunduni i tevhelaho:

Tshikuwi =1

Tshirolwe =1

Hamatsa =1

Tshiṭuni =1

Haramavhoya =1.

Mahosi ndi vhone vhafari vha mvelele ya Tshivenda.

3.4.2 TSHIKO TSHA SEKONDARI

Kha tshiko tsha sekondari ndi hune muṭoḍisisi a kuvhanganya data ya sekondari. Nga inwe nḍila muṭoḍisisi u ḍisendeka kha zwithu zwo tou nwalwaho nga vhaṅwali vho fhambanaho kha zwine zwa vha na vhushaka na ṭhoḍisiso yawe. Hu nga shumiswa bugu, inthanethe, magazine, athikili na inisakilophedia, u bvukulula zwiteṅwa zwa ndeme zwine a ṭoḍisisa zwone. Kha ṭhoḍisiso yawe, Tshiṭepele (2006:2) a tshi ṭalusa tshiko tsha sekondari u ri:

“...tshi kwama u shumiswa ha bugu dzo fhambanaho, jaiburari, mabammbiri o vhaliwaho miṭanganoni, thesis dza matshudeni o fhiraho dzi elanaho na ṭhoḍo iyi, na zwine vhaḍivhi vha mvelele ya Tshivenda vha nga amba nga hazwo radioni.”

Stewart na Kamins (1993:25) vha tshi ṭalutshedza ngona iyi vha ri:

“The quality of secondary data cannot be evaluated without knowledge of the methodology employed when collecting the data. The secondary researcher must be knowledgeable of primary method as well”

Zwi khou amba uri vhuvha ha data ya sekondari a vhu tevhelelei arali hu si na ndivho ya ngona yo shumiswaho u kuvhanganya mafhungo. Muṭoḏsisi kha tshiko hetshi tsha sekondari u tea u vha na ndivho ya tshiko tsha phuraimari.

Kha ṭhoḏisiso iyi, muṭoḏsisi u ḏo shumisa tshiko tsha sekondari musi a tshi kuvhanganya mafhungo a bveledzaho ndivho ya ṭhoḏisiso ine ya vha kubvukululele kwa vhuḏipfi ha muthu kha luambo lwa Tshivenḏa.

3.5 MVALATSWINGA

Kha ndima iyi, muṭoḍisisi o ṭalusa tshivhumbeo na ngona dza ṭhoḍisiso dzine dza ḍo shumiswa kha ṭhoḍisiso iyi. Kha ngona idzo ho katelwa ngona ya ṭhoḍisiso ya khwalithethivi na ngona ya ṭhoḍisiso ya khwanthithethivi. O dovha hafhu a sumbedza zwiko zwine zwa shumiswa kha ngona ya ṭhoḍisiso ya khwalithethivi, zwenezwo ndi tshiko tsha phraimari na tshiko tsha sekondari. Kha tshiko tsha phraimari ndi hune data ya ṭhoḍisiso ya wanala kha vathu ngeno data ya tshiko tsha sekondari yo ḍisendeka nga maṅwalwa. Muṭoḍisisi o isa phanḍa nga u ṭalutshedza muṭumbu na maṭumbulele sa tshipiḍa tsha ndeme tshi wanaleaho kha ṭhoḍisiso. Ndimia iyi yo bvisela khagala tshivhumbeo tsha ngona dza ṭhoḍisiso dze dza shumiswa. Ndi henefho he ha sumbedzwa uri ṭhoḍisiso iyi yo ḍitika nga ngona dza khwalithethivi na khwanthithethivi. Ho sedzwavho na zwiko zwa data zwine zwa vha tshiko tsha phraimari na tshiko tsha sekondari. Ho dovhavho ha sumbedzwa maṭumbulele na muṭumbu, he henefho zwa bvela khagala uri vhafhinduli ndi mahosi, vhadededzi na vhagudiswa u ya nga u fhambana ha zwivhalo zwavho.

NDIMA YA VHUṄA

4. DATA YO KUVHANGANYWAHO U BVA KHA MAṄWALWA

4.1 MVULATSWINGA

Kha ndima yo fhiraho ho sumbedziwa ngona dzine dza ḡo shumiswa u bveledza ṡhoḡisiso iyi uri i kone u swikela ndivho yayo. Kha ndima ino, ndi hune ha ḡo sumbedzwa masia a luambo o fhambanaho ane khao ha ḡo bviselwa khagala vhuḡipfi vhu bvukululeaho u ya nga u fhambana hao. Masia eneo a katela a tevhelaho:

- Maambele o fhambanaho sa mirero, maidioma na mamethafore.
- Thinwaipfi dza muambo dzo fhambanaho sa dzina.
- Nyimbo.

Hu ḡo sumbedzwavho vhushaka vhukati ha vhuḡipfi na luambo lwa Tshivenḡa.

4.2 KUBVUKULULELWE KWA VHUḡIPFI HA MUTHU KHA LUAMBO LWA TSHIVENḡA

Luambo lwo ṡanḡavhuwa vhukuma. Kha zwinzhi zwi katelwaho nga luambo, ṡhoḡisiso iyi i ḡo sedza kubvukululelwe kwa vhuḡipfi kha luambo ho sedzwa zwiteṡwa zwi tevhelaho: mirero, maidioma, mamethafore, nyimbo na thangi dza madzina zwao.

4.2.1 U BVUKULUWA HA VHUDIPFI HA MUTHU NGA KHA MIRERO

Mirero ndi maambele o dzumbamaho ane a wanala kha nyambo nnzhi, hu tshi katelwavho na kha luambo lwa Tshivenḡa. Zwine mirero ya amba zwone zwo dzumbama lune ha tea u vha na ṡhalutshedzo ya zwine zwa ambiwa. Nga inwe nḡila a i tei u dzhiwa i tshi khou amba zwine maipfi o i vhumbaho a khou amba zwone.

Nevhuṡalu, Mamphwe na Mmbi (2010:97) vha ṡhalutshedza mirero nga heyi nḡila:

“Mirero ndi maambele a bvukululaho zwithu nga nḡila yo dzumbamaho.

Nga inwe nḡila, musi murero u tshi buliwa u vha u khou pfukisa mulaedza wa ndeme kha lushaka, hone mulaedza uyo u tea u putululiwa ngauri wo valelwa ngomu ha murero wonoyo. Hezwi zwa amba uri murero a u tei u dzhiwa u tshi khou amba zwine maipfi o u vhumbaho a amba zwone. Hu na ṡhoḡea ya uri hu wanale vhushaka ha murero na vhutshilo ha vhathu ha ḡuvha ḡinwe na ḡinwe.

Tsumbo: Maanḡa a ngweḡa ndi maḡi.

Murero wo bulwaho afho nṡha arali ha nga dzhiwa ṡhalutshedzo u ya nga maipfi o u vhumbaho, u amba uri ngweḡa i vha na maanḡa manzhi musi i maḡini.

Honeha tšhalutshedzo yoneyone ndi iyo i kwamaho vhutshilo ha vhathu ha ḑuvha na ḑuvha. Ho sedzwa izwo zwo bulwaho afho ņha, tšhalutshedzo ya murero uyo ndi i tevhelaho:

Murero uyu u amba uri muthu u vha na nungo musi e vhukati ha vhathu vha have (Tshikota, 2010).

Özay (2013:1) a tshi amba nga muñwe wa mishumo ya mirero u ri:

“Proverbs help people realize and interpret both their own and others' emotions.”

Izwi zwi amba uri mirero i thusa vhathu u ḑivha na u pfesesa vhuḍipfi havho khathihi na vhuḍipfi ha vhañwe.

Tshiteñwa tshi tevhelaho tshi bvisela khagala vhuḍipfi vhu bveledzwaho nga mirero kha muambi na muambiwanae u ya nga u fhambana hayo.

Mirero sa tshipiḍa tsha luambo i bvukulula vhuḍipfi ho fhambanaho kha vhathu musi i tshi buliwa. Vhuḍipfi vhu nga vhoneka kha muambi, muambiwanae kana muthetshesesi.

Mirero i dovha hafhu ya bvukulula vhuḍipfi zwi tshi bva kha u ri muthu ndi wa mbeu ḍe. Hu na mirero ine musi i tshi buliwa ya bvukulula vhuḍipfi ha madakalo kha vhathu vha tshinnani, u tshe wonoyo murero muthihi wa ri u tshi buliwa wa bvukulula vhuḍipfi ha u vhaisa kha vhathu vha tshisadzini. Afha fhasi hu tevhela mirero yo khethekanywa u ya nga izwo zwo buliwaho afho ņha.

4.2.1.1 Mirero i bvukululaho vhuḍipfi ha u vhaiſala kha vhatu vha tshisadzini ngeno i tshi takadza vhatu vha tshinnani musi i tshi buliwa.

U vhaiſa ndi u pfisa muthu vhuḵungu, muthu u nga muvhaiſa kha muvhili kana mbiluni (muhumbuloni wawe). Kha ḵhoḍiſiso iyi ri khou amba nga ha u vhaiſiwa mbiluni kana muhumbuloni.

Macmillan Dictionary musi i tshi ḵalutshedza nga ha ipfi ḵa u vhaiſa i ri:

“Hurt is to cause someone emotional pain”

Izwi zwi amba uri u vhaiſa ndi u bveledza vhuḍipfi ha u vhaiſala kha muḵwe muthu.

Muhumbulo uyo wo khwaḵhiſedzwa nga Hornby (1995:584) we a ri:

“Hurt is to cause mental suffering or distress to somebody”

Izwi zwi amba uri u vhaiſa ndi u bveledza u tambudzwa ha muhumbulo kana mutsiko kha muḵwe muthu. Vhaiḵwali avha vhuvhili havho vha a tendelana uri u vhaiſala zwi kwama muhumbulo wa muthu ane a khou vhaiſiwa. Kha tshipiḍa itshi tsha ḵhoḍiſiso hu ḍo sumbedzwa u vhaiſala hu bvukululwaho nga mirero.

Vhuḍipfi ha u vhaiſala ho fhambana na vhuḍipfi ha u sinyuwa ngauri kha u sinyuwa zwi a vhone na nga mbonalo ya tshifhaḵuwo nahone vhuḵungu ha u vhaiſala vhu dzhia tshifhinga tshilapfu uri vhu fhole. Kha tshipiḍa itshi hu ḍo shumiswa mirero ya fumi.

Tsumbo: 1. Musadzi muñwe ndi khaladzi.

Murero uyu u sumbedza uri musadzi muthihi ndi khaladzi. Musadzi u khou fanyiswa na khaladzi ngauri khaladzi ndi muthu we wa bebwa nae, ngauralo ha koni u swikela t̄hoḁea dza u vha mufumakadzi wa muthu. Murero uyu u amba u ri munna u naka nga u vha na vhafumakadzi vhanzhi (Tshikota, 2010:39).

Murero uyu u bvukulula vhuḁipfi vhu vhaisho kha mufumakadzi musi a tshi tou pfa u ri ene o maliwa nga munna wawe e eṯhe, munna wawe u dzhiwa sa muthu a sa athu u vhaho na mufumakadzi ngeno kha munna a funaho zwa u mala vhafumakadzi vhanzhi a tshi takala na u t̄uṯuwedzea kha u ri zwo tendelwa u ri a vhe na vhafumakadzi vha fhiraho muthihi. Murero uyu u ḁisa vhuḁipfi ha u vhaishala kha vhafumakadzi ngeno u tshi bvukulula vhuḁipfi ha u takala kha vhathu vha vhanna.

Tsumbo: 2. Munna ndi luranga u a navha.

Kha murero uyu muthu wa munna u fanyiswa na luranga. Luranga ndi muroho wa phuri une musi u tshi aluwa madzuloni a u lapfela nṯha sa miñwe miroho wone wa tou navha u tshi ya matungo. Kha u navha hawo u ḁo bva maluvha a no ḁo bvedza mafhuri manzhi ngeno wone u muthihi. Murero uyu u amba u ri munna ndi wa vhafumakadzi vhanzhi.

Murero uyu u t̄uṯuwedza u vhaishwa na u tsikeledzwa ha vhathu vha vhafumakadzi nga vhanna vhavho. U manḁafhadza vhanna kha u vha na vhushaka ha vhudzekani na vhañwe vhafumakadzi vha nḁa hune kha honoho vhushaka hu ḁo bebiwa na vhañwe vhana vhanzhi. Murero uyu musi u tshi buliwa u ḁisa vhuḁipfi ha u vhaishala kha vhathu vha vhafumakadzi, ngeno kha vha vhanna u tshi ḁisa vhuḁipfi ha u takala.

Tsumbo: 3. **Munna ndi ndou, ha tshili nga muri muñwe fhedzi.**

Murero uyu u fanyisa muthu wa munna na ndou. Ndou ndi inwe ya phukha thanu khulwane dza daka. Hu na ndau, ndou, didinngwe, phofu na nngwe. Ndou i fhambana na idzi dzinwe ngauri yone ila miri yotthe i no wanala dakani i sa khethi.

Muthu wa munna ha fushei nga musadzi muthihi (Tshikota, 2010:49). Zwi amba uri uyu murero u ambiwa musi munna a tshi mala vhasadzi vhanzhi. Murero uyu musi u tshi buliwa, u bvukulula vhuḍipfi ha u vhaisa kha vhatu vha vhafumakadzi. Vhunga ndou i sa fushei nga muri muthihi na muthu wa munna u khou tuḥuwedzwa u ri a songo fushea nga mufumakadzi wawe wa hayani we a mu mala kha bve a ye u toḍa vhañwe vhafumakadzi vho fhambanaho vha nḍa.

A hu na mufumakadzi na muthihi o takalaho ane a nga takalela munna wawe a tshi vha na vhañwe vhafumakadzi nḍa. Nga zwenezwo hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u vhaishala kha vhatu vha vhafumakadzi ngeno kha vhanna hu tshi bvukuluwa vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 4. **Vhuhadzi ndi ḥama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela.**

Vhuhadzi ndi fhethu hune musi muthu wa mufumakadzi o maliwa nga munna wawe a sia hayani ha hawe a ya hone. Kha murero uyu vhuhadzi vhu fanyiswa na ḥama ya thole, thole ndi ḥama ya kholomo yo ondaho ine musi i tshi bikiwa ya fhufhuma, u itela uri i si bvele nḍa ha khali ya tou fhunzhelwa. Milubi (2004:166) ndi we a ḥalutshedza uri ndi musi mufumakadzi a tshi khou konḍelela u tambula he a malwa hone. Izwi zwo

khwaṅhisedzwa nga Tshikota (2010:46) a tshi ṅea ṅhalutshedzo ya uri naho zwithu zwa tou konḡa hani vhuhadzi mufumakadzi u fanela u konḡelela a si ṅale. Zwi amba uri musi muthu wa mufumakadzi a tshi khou tambudziwa vhuhadzi, hu nga vha u tambudziwa nga munna wawe kana nga vhathu vha vhuhadzi, ha ngo tea u ṅuwa vhuhadzi o tea u konḡelela naho zwi tshi khou vhavha.

Murero uyu u bvukulula vhuḡipfi ha u vha isala kha vha fumakadzi ngauri u tsikeledza vhathu vha vha fumakadzi wa ita u ri vha konḡelele na zwi sa konḡelelei zwiṅwe zwa vhuya zwa vha swikisa lufuni. Ngeno u tshe wonoyo murero muthihi u tshi bvukulula vhuḡipfi ha u takala kha vhanna ngauri vha ḡivha uri naho vha ita zwiito zwa u vha isa vha fumakadzi a vha nga ṅuwi vha ḡo ḡi dzula henefho vhuhadzi.

Tsumbo: 5. **Vhiḡa ja musadzi ji vhuhadzi.**

Vhiḡani ndi fhethu hune musi muthu o lovha a vhulungwa hone. Lufu ndi tshipiḡa tsha u fhedza kha vhutshilo ha muthu. Murero uyu u khou sumbedza u ri muthu wa mufumakadzi u fanela u konḡelela zwoṅhe u swikela a tshi lovha a swiṅwa vhuhadzi (Tshikota, 2010:78). Zwi amba uri mufumakadzi ha ngo ngo tea u ya a vhulungwa he a bebwa hone, o tea u vhulungwa he a maliwa hone. Murero uyu ṅuṅwedza muthu wa mufumakadzi u dzula vhuhadzi.

Murero uyu u bvukulula vhuḡipfi ha u vha isala kha vha fumakadzi ngauri naho wa tambudziwa u vhuhadzi u tea u konḡelela, a u tei u humela hayani wo lindela lufu lwau uri u swiṅwe vhuhadzi. Musi murero uyu u tshi buliwa u a takadza kha vhathu vha vhanna

ngauri vha ḡivha uri naho vha tambudza vhafumakadzi vhavho vha tshila vhutshilo ha vhuḡa vha ḡo dzula mahadzi vha si ṭuwe vha humela mahayani avho.

Tsumbo: 6. **Khuhu ya phambo a i imbi mutsho.**

Tshikota (2015:113) o ṭalutshedza phambo sa khuhu ya tsadzi. Khuhu ya phambo a i lili musi ḡuvha ḡo tsha i no lila ndi ya mukukulume. Murero uyu u amba uri muthu wa mufumakadzi ha tendelwi u amba mafhungo khoroni (Tshikota, 2010:15). Murero uyu u bvedza vhuḡipfi ha u vhaiṣala kha vhathu vha vhafumakadzi ngauri vha khou dzhiwa sa vhathu vha si na mihumbulo vhane vha tea u humbulelwa nga vhathu vha vhanna.

Uyu murero u dovha hafhu wa shumiswa kha u sa ṭanganedzea musi muthu wa mufumakadzi a tshi ambisa muthu wa tshinnani arali a tshi khou mu funa. Nga mvelele ya Tshivenda a zwo ngo ṭanganedzea muthu wa mufumakadzi hu tshi vha ene ane a ambisa muthu wa munna. Murero uyu u bvukulula vhuḡipfi ha u vhaiṣala kha vhathu vha tshisadzini ngeno u tshi takadza vha tshinnani.

Tsumbo: 7. **Musadzi ndi phandamulongo.**

Phandamulongo ndi ṛwana ane a shumisa mutupo wa mme awe madzuloni a wa khotsi awe (Tshikota, 2015:113). Murero uyu u sumbedza uri vhafumakadzi vha ḡisa phambano. Murero uyu u bvukulula vhuḡipfi ha u vhaiṣala kha vhathu vha vhafumakadzi ngauri zwiito zwa u luṭanya a si zwiito zwavhuḡi lushakani. A si vhoṭhe vhafumakadzi vhane vha vha na zwiito zwa u luṭanya vhathu.

Izwi zwo khwaṭhisedzwa nga Raphalalani (2017:102) musi a tshi ri:

“One can say that this proverb is oppressive to women in the sense that it is generally believed that all women are disruptive to their families, which might not be the case.”

Izwi zwi amba u ri muthu a nga amba u ri hoyu murero u tsikeledza vhafumakadzi nga nḡdila ya uri zwi a tendisea nga u angaredza uri vhafumakadzi vhoṭhe vha dzhiwa vhe vhone vhaluṭanyi miṭani yavho na kha lushaka, zwine zwi nga ḡi vha zwi songo ralo. Murero uyu musi wo buliwa u ḡisa vhuḡipfi ha u vha isala kha vhathu vha tshisadzini ngeno kha vha tshinnani u tshi bveledza u takala ngauri hu si vhone vha ḡisaho phambano vhathuni.

Vhafumakadzi a vho ngo vha na manḡa a u takuwa vha hanedzana nayo. I pfala i mirero ine ya bvukulula vhuḡipfi ha u vha isala kha vhafumakadzi.

Tsumbo: 8. **Musadzi ha na gota.**

U ya nga ha Tshikota (2015:36) gota ndi murangaphanḡa wa muvhundu ane a ya a vhiga mafhungo musanda. Murero uyu u amba uri muthu wa musadzi ho ngo tea u thoma mafhungo (Tshikota, 2015:92). Izwi zwi amba uri muthu wa mufumakadzi ho ngo tea u thoma mafhungo, hu nga vha khoroni kha lushaka kana hayani musi e muṭani wawe.

Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u vhaaisala kha vhafumakadzi ngauri u tuḵuwedza u sa eḍana ha mbeu hune ha sia vhathu vha mbeu ya tshisadzini vha tshi nyadziwa na u dzhielwa fhasi. Kha vhathu vha tshinnani murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha takala ngauri u khou tuḵuwedza uri ndi vhone vho fanelwaho nga u thoma mafhungo.

Tsumbo: 9. **Musadzi a shuma munna ndi tshinamo.**

Afha kha murero uyu munna o malaho mufumakadzi a no shuma u fanyiswa na tshinamo. Tshinamo ndi labi ji no shumiswa u nama tshiambaro tsho kheruwaho, nga inwe nḍila zwi amba uri musadzi uyo u dzhiela munna wawe fhasi. Murero uyu u khou amba u ri vhafumakadzi a vha tei u shumela malamba, ndi vhanna vhavho vhane vha tea u shumela malamba.

Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u vhaaisala kha vhafumakadzi musi vha tshi vhonala vhe vhathu vha songo fanelwaho nga u shuma. Musi murero uyu u tshi buliwa u takadza vhathu vha tshinnani ngauri u a vha manḍafhadza uri ndi vhone vho teaho u shumela miḵa yavho.

Tsumbo: 10. **Ndau nduna ndi ya tsadzi mbili.**

Ndau ndi phukha ya ḍaka i re na mashimba i jaho ḡama fhedzi (Tshikota, 2015:99). Murero uyu u amba uri tshirunzi tsha munna ndi u vha na vhafumakadzi vhanzhi. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u vhaaisala kha vhathu vha tshisadzini ngauri a hu na mufumakadzi ane a nga takalela munna wawe a tshi vha na vhasadzi vhanzhi, ngeno u

tshe wonoyu murero muthihi u tshi ri wo buliwa wa takadza vhathu vha tshinnani ngauri u vha tšutšuwedza u vha na vhasadzi vhanzhi.

Kha mirero yo bulwaho afho n̄tha zwi sumbedza uri mirero ya Tshiven̄da yo shela mulenzhe zwi hulwane kha u tsikeledza vhathu vha vha fumakadzi, vho tše vho maliwaho na vha songo maliwaho. Naho i tshi bvukulula vhuḍipfi ha u vha isala kha vhathu vha vha fumakadzi, vha fumakadzi a vho ngo vha na maan̄da a u takuwa vha hanedzana nayo. Mañwe a malwadze na dziñwe mpfu dza vha fumakadzi zwo tšutšuwedzwa nga mirero yo bulwaho afho n̄tha. Kha vhezhi ha mirero i re afho n̄tha, vhan̄na vho ḡewa man̄da a u vha na vhasadzi vhanzhi zwine zwi a vha takadza vhathu vha tshinnani. Mirero iyi i dovha hafhu ya tšutšuwedza vhuḍa kha vhathu vha tshinnani ngeno nga huñwe miḡa i tshi khou kwashea. I dovha hafhu ya tsikeledza vhathu vha vha fumakadzi musi i sa vha tendeli vha tshi ambisa vhan̄na arali vha tshi khou vha funa.

4.2.1.2. Mirero i bvukululaho vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

U sinyuwa ndi vhuḍipfi ha u sa takala nga murahu ha musi hu na zwo bvelelaho.

Hornby (1995:1034) a tshi tšalutshedza u sinyuwa u ri:

“Sad is to be unhappy.”

Izwi zwi amba uri u sinyuwa ndi u sa takala. Muhumbulo uyu wo tikedzwa nga Tshikota (2015 :) we ari u sinyuwa ndi u vha kha tshiimo tsha u dinalea. Kha tshipiḡa itshi tsha tšodisiso hu ḡo lavheleswa mirero i bvukululaho vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi. Afha

hu ḁo shumiswa mirero ya Fuiḁasumbe. Sa zwe zwa sumbedzwa musi ndima iyi i tshi thoma mirero ina zwine ya thusa vhatshili, ya dovha ya vha na pfunzo.

Tsumbo: 1. Philipise a i vhavhi, ndi tshilonda tsha u ḁiḁoḁela (Tshikota, 2010:57).

Murero uyu u amba nga ha tshilonda tsha philiphise. Itshi ndi tshilonda tshine tsha ḁa nga murahu ha musi muthu o ḁi fhisu hu ḁila ya u ḁinakisa. Kha murero uyu tshilonda itshi a tshi dzhiwi sa zwiḁwe zwilonda ngauri itshi tsho ḁa ngauri muthu a ḁi fhisu ene muḁe. Murero uyu u amba u ri zwithu zwine muthu a tou ḁiḁoḁela zwo vhiḁhaho, u fanela u zwi konḁelela (Tshikota, 2010:57). Izwi zwi ri sumbedza u ri muambi wa murero uyu ho bvukululea vhuḁipfi ha u sinyuwa khae.

Tsumbo: 2. U sa pfa hu ḁunya mavhudzi.

U pfa ndi luḁwe lwa lushaka luhulwane lwa zwipfi zwa muthu u fana na zwipfi zwa u vhona, zwa u thetshela, zwa u kwama na zwa u nukhedza.

Murero wo bulwaho afho nḁha u amba uri u sa thetshesela zwi a wedza milingoni (Nevhuḁalu na vhaḁwe, 2015:102). Izwi zwi amba uri muthu a sa pfi ngeletshedzo u anzela u dzhena khomboni. Murero uyu u bvukulula vhuḁipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 3. Wa sa li pfa u vhudzwani u do li pfela vhulaloni

Murero uyu u amba uri ane a si thetshesele a tshi laiwa u do disola (Milubi, 2004:152). Izwi zwi amba uri musi muthu a songo pfa a tshi kaidziwa u do di sola o no wela khomboni. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 4. Tahulela tshinanaunga tshi tshi hula tshi u la thoho.

Nga ha thalutshedzo ya u tahulela Tshikota (2012:90) u ri:

"U bvisela tshene kule ha sala zwiliḥwa zwi khagala"

Murero uyu u amba uri musi wo thusa muthu a fhedza a tshi u vhaisa (Tshikota, 2010:62). Izwi zwi ambiwa musi muthu o no thusiwa a si tsha vha na ndavha na vho mu thusaho. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 5. Tshilamba u vhudzwa ndi tshilila u vhona

Muthu ane a hana a tshi vhudziwa zwo fanelaho u itwa u toḍa u tou vhona u ri musi a songo zwi ita hu do bvelela mini. Murero uyu u amba u ri muthu a sa thetshesele vhaḥwe u fhedza nga u dzhena khomboni (Milubi, 2004:164). Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 6. Ndi vhomutanda nga u we ri wane makwati.

Murero uyu u ambiwa musi muthu a tshi takalela muḥwe a tshi waniwa mulandu (Tshikota, 2010:40). Izwo zwo khwaḥisedzwa nga Raḥanga (2001:108) musi a tshi ri

ndi vhathu vhane vha takalela zwa vhañwe zwi tshi tshinyala. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 7. **Mmbwa ya ḽa inwe a i noni.**

Mmbwa ndi tshifuwo tsha hayani tshine tsha ḍivhelwa u ḽa tshilwi tshiñwe na tshiñwe i sa nengwi. Kha murero uyu hu sumbedziwa u ri arali ya ḽa ḽama ya inwe mmbwa a i wani pfushi khayoy.

Zwi amba uri muthu a ḽhuphaho vhañwe ha ḍifhelwi nga vhutshilo. Izwi zwo khwaḽhisedzwa nga muñwali Rañanga (2001:18) we a ri murero uyu u amba u ri muthu a khakhela muñwe mbilu yawe a i ruli. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 8. **Naho wa i viela bakoni mahunguvhu a ḍo i vhona.**

U via ndi nyito ya u bvisa mukumba kha tshipuka kana tshifuwo tsho vhulaiwaho. Afha kha murero uyu tshi khou viiwaho tshi khou vielwa bakoni hune ha vha fhethuvhupo ho dzumbamaho ha sumbedzwa u ri mahunguvhu ane avha lushaka lwa zwiñoni lu ḽaho ḽama a ḍo i vhona. Murero uyu u amba u ri naho muthu a ita zwithu o dzumbama u ḍo mangala zwi tshi vho ḍivhiwa nga vhathu (Milubi, 2004:165).

Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 9. Nyavhumbwa wa dagaila wa kanda vho u vhumbaho.

U dagaila ndi ipfi line la sumbedza u takala (Tshikota, 2015:12). Kha murero uyu hu khou sumbedzwa u ri tshivhumbwa tsho no takala tsha vho kanda muvhumbi (mubveledzi) watsho. Afha ndi musu muthu a tshi tongela vho mu thusaho. Murero uyu u ambiwa musu muthu a tshi vho nyadza muthu o mu thusaho (Milubi, 2008:166).

Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 10. Ndi mutongakanwe ndi thumbu ya bvani

Bvani ndi mutshelo une musu wo vhibva wa tea u jiwa wa fhela ngauri a u lengi u tshinyala. Murero uyu u ambiwa musu muthu a tshi khou tonga ngeno a songo fanelwa. Izwi zwo khwaḥisedzwa nga muḥwali Tshikota (2010:66) we a ri ndi musu muthu a tshi tongisa tshithu tshine tshi sa lenge u fhela. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 11. Muima wo ga shaka ndi nnyi?

Muthu a sa pfi ndayo dza mashaka. Musu muthu o no wela khomboni nga u sa pfa u laiwa nga mashaka. Muthu ane a si vhe na shaka ha na muthusi (Tshikota, 2010:60) Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 12. Ni songo vundā mmbwa maḥo.

Maḥo ndi muraḍo wa ndeme kha mmbwa. Mmbwa yo fulufhela maḥo ayo kha u ḍilwela kha maswina ayo na kha u lamulela muḥe wayo. Arali ya nga ḍiwana i si na maḥo i ḍo

balelwa u nea thuso yo lavhelelwaho khayoy. Ni songo vhaisa muthu ane a ni thusa ngauri a nga neta a litsha u ni thusa. Murero uyu u ambiwa nga muthu o sinyuwaho muso o vhausiwa nga muthu ane a mu thusa.

Tsumbo: 13. **Funguvhu lo ri thi laiwi la fhira muḁi lo kovhela.**

Funguvhu ndi tshinoni tshihulwane tsha ḁaka tshi no la nama tshi re na muvhala mutshena kha thumbu ngeno huḁwe hoḁhe tshi tshitswu (Tshikota, 2015:32).

Murero uyu u amba uri muthu a sa pfi ngeletshedzo dza vhathu u fhedza a dzhena khomboni. Izwi zwo khwaḁhisedzwa nga muḁwali Milubi (2004:164) muso a tshi ri murero uyu u ambiwa muso muthu o laiwa a si pfe zwa vho mu somela. Ndi murero une wa bvukulula vhuḁipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 14. **Fhondo li si lau u ḁhuvha li tshi zhamba.**

Fhondo ndi ḁwana wa tshinoni. Muso li tshi khou ḁhuvhiwa li tshi zhamba zwi amba uri kha muḁhuvhi a hu na u vhavhalela zwa sala lone fhondo li tshi pfa vhuḁungu. Izwi zwo khwaḁhisedzwa nga Tshikota (2015:29) we a ri murero uyu u amba uri tshithu tshi si tshau a u tshi vhavhaleli. Murero uyu u bvukulula vhuḁipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 15. **U beba a si u ka muroho.**

U beba ndi ḁḁila ine zwipuka, zwifuwo na vhathu zwa bveledza vhana ngayo. Afha ndi hune u ḁisa muthu shangoni ha fanyiswa na u ka muroho. Hu khou sumbedzwa u ri u

ḡisa muthu shangoni a zwo ngo leluwa u fana na musu muthu a tshi khou u ka muroho. Izwi zwi ambiwa nga mubebi o sinyuwaho nga murahu ha musu ṅwana wawe a songo fariwa zwavhuḡi kana o rwiwa nga muṅwe muthu. Izwi zwo khwaḡisedzwa nga Milubi (2004:161) musu a tshi ri ndi musu mubebi a tshi vhavhalela ṅwana wawe kha zwikonḡaho. Murero uyu u bvukulula vhuḡipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 16. No ruṅwa mvula na vhuya na ḡumbu.

Kha murero uyu hu na khandzano ya maipfi. Hu ambiwa nga ha mvula ine ya vha tshithu tshavhuḡi tshi ḡisaho vhutshilo kha zwitshilaho ha dovha ha ambiwa nga ha ḡumbu ḡine tshi si vhe tshithu tshavhuḡi kha zwitshilaho tshi ḡisaho lufu na tshinyalelo.

Murero uyu u ambiwa musu muthu o laedzwa tshithu a vho ita tshi si tshone. Izwi zwo khwaḡisedzwa nga Tshikota (2010:45) musu a tshi ri ndi musu muthu o ita zwithu nga ṅḡila ye a si laedzwe ngayo. Murero uyu u bvukulula vhuḡipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 17. Mutsinda ndi khwine, shaka ndi bulayo.

Mutsinda ndi muthu ane wa si vhe na vhushaka ha malofha nae ngeno shaka e muthu ane na vha vha dzofha ḡithihi nae. Afha kha murero uyu mutsinda u vhambedzwa na shaka ha wanala mutsinda e wa khwine u fhira muthu ane wa vha na vhushaka nae ngauri ene a nga u vhulaya. ḡhalutshedzo ya murero uyu ndi musu muthu a songo farwa zwavhuḡi nga shaka ḡawe. Izwi zwo khwaḡisedzwa nga muṅwali Milubi we a ri zwi amba uri mutsinda u a kona u itela muthu zwivhuya u fhira shaka. Murero uyu u bvukulula vhuḡipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 18. **Ndi maranga-ranga khuzwane n'wana a tshi ja ndilo ya khotsi.**

N'wana ndi muthu ane a kha di vha mutuku vhukuma. Nga mvelele ya Tshivenda zwi a ila n'wana a tshi ja zwiwiwa zwo lugiselwaho khotsi awe ngauri khotsi vha dzhiwa vhe muthu a tshonifheaho a re na tshirunzi mutani.

Murero uyu u ambelwa kha n'wana a tshi nyadza khotsi awe a tshi vha khakhela (Milubi, 2008:166). Izwi zwo khwaṭhisedzwa nga Tshikota (2010:52) we a tlatshedza uri ndi musi n'wana wa mutshanna a tshi ita zwa vhudzekani na mufumakadzi wa khotsi awe. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 19. **Muita kukwe ni mu litshe a ite.**

Muthu o litshedzwaho nge a khakha lwa u thoma a farelwa, hu si kale a dovha (Milubi, 2008:164). Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 20. **U vhona hu rumbula maṭo.**

Maṭo ndi miraḍo i re kha tshifhatuwo i shumaho u vhona (Tshikota, 2015:77). U rumbulwa maṭo ha tou vha maiitele avhuḍi ane a takadza ngauri maṭo ndi miraḍo ya ndeme kha muthu ine ya shuma u vhona. Arali maṭo a nga vhaisiwa zwi amba uri muthu onoyo u ḍo vha na u konḍelwa kha u vhona.

Muthu u tea u thetshesela vhatu vha tshi mu eletshedza a sa lindele u thoma a tou vhona ngauri u vhona hu nga mu dzhenisa khomboni. Izwi zwi khwaṭhisedzwa nga Tshikota (2010:79) a tshi ri ndi musi a tshi funesa u ḍidzhenisa kha zwithu zwoṭhe zwoṭhe

Ĵinwe ɔuvha u ɔo wela khomboni. Murero uyu u bvukulula vhuɔipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 21. **Muṭali u Ĵa kaṅwe tsilu Ĵi Ĵa kanzhi.**

Muṭali ndi muthu ane a vha na vhukoni ha zwithu. Murero uyu u amba u ri muthu a no ɔiita u ri o thanya ha wani thuso lunzhi ngauri vhathu vha a zwi vhona u ri u na vhumbulu. Muthu ane a ɔi ita uri o thanya u thuswa luthihi (Tshikota, 2015:93). Murero uyu u bvukulula vhuɔipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 22. **Ntsa i ṭamba nga ntsana.**

Ntsa ndi phukha ya ɔaka ya milenzhe milapfu i re na luvhilo i Ĵaho mahatsi (Tshikota, 2015:104). Nwana wa ntsa ndi ntsana. Murero uyu u ambiwa musi muthu muhulwane a tshi ri o ita vhuvhi a vho sutuka vhuvhi honoho nga muthu muṭuku. Izwi zwo khwaṭhisedzwa nga Nṅevhuṭalu na vhaṅwe (2010:103) ndi vhe vha ri uyu murero u ambiwa musi muthu muhulwane o khakha a tshi pometshedza muṭuku. Murero uyu u bvukulula vhuɔipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 23. **Iṭo Ĵithihi a Ĵi vhonwi nga tshilavhi.**

Iṭo ndi muraɔo wa muvhili wa ndeme une musi wo huvhala zwa vhavha ngauri muṅe waĵo u ɔo vha na thaidzo ya u vhona. Tshithu arali tshi tshithihi kanzhi tshi a tshinyala muthu a sala a si tshe na tshithu (Nṅevhuṭalu na vhaṅwe, 2010:107). Zwenezwo murero uyu u bvukulula vhuɔipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 24. **Hu vuswa i ḑivusaho**

U vuwa ndi nyito ine ya sumbedza uri muthu u na vhutshilo. Muthu u thuswa arali na ene arali a tshi khou lingedza u shuma (Ņevhuṭalu na vhaṅwe, 2010:111). Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 25. **Dambaulosha ḷi fanela u lohiswa muri.**

Dambaulosha ndi muthu ane a si fune u losha. Murero uyu u amba uri muthu a sa pfi u fanela u pfiwa vhuṭungu (Tshikota, 2010:3). Kha muambi wa uyu murero hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u sinyuwa.

Tsumbo: 26. **Ḑamu ḷa khaladzi a ḷi fariwi.**

Ḑamu ndi tshipiḍa tsha muvhili tshine tsha wanala kha khana ya muthu tshine tsha shumiswa u mamisa ṅwana arali mufumakadzi e na ṅwana a kha ḍi mamaho. Muthu ane a ita zwithu zwi sa tendelwi ha takalelwi nga vhathu (Tshikota, 2010:3). Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 27. **Tshiweduwedu musi wa davha ḷa hashu, davha ḷi tshi fhela hu sala mavhengani.**

Davha ndi mushumo wa u lima kana u ṭahula tsimu une wa itwa nga vhathu vho rambiwaho hu u thusa muṅe wa tsimu hune vha livhuwiwa nga zwiḷiwa. Tshikota (2015:13) o ṭalutshedza uri murero uyu u amba nga ha vhuṭama vhune ha ṭuṭuwedzwa

nga lupfumo, lupfumo lwa fhela na vhuṭama vhu a fhela. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 28. **Dangani ja fobvu a hu dzhenwi.**

Dangani ndi fhethu hune kholomo dza valelwa hone (Tshikota, 2015:13). Vhoṭhe vhaṅwali Tshikota (2015:13) na Raṅanga (2001:20) vha a tendelana uri ṭhalutshedzo ya murero uyu ndi ya uri muthu ho ngo fanela u ḍibaḍekanya na vhatu vhavhi. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 29. **Nyampilivhili mpinda dongo.**

Dongo ndi tshipiḍa tsha khali yo pwasheaho tshine tsha anzela u shumiswa u faredza zwithu zwo fhambanaho. Murero uyu u amba nga ha muthu ane a sokou dzhenelela kha zwithu zwi sa mukwami (Tshikota, 2010:4). Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 30. **U fela fele sa bete mukumbi u songo nwa.**

Bete ndi tshikhokhonono tsha muvhala wa buraweni tshi re na mathenga tshi wanalaho dzinḍuni nga maanḍa fhethu hu re na zwiḷiwa (Tshikota, 2015:8). U fela zwi amba u vhulahlwa muṅwe muthu.

Izwo zwo khwaṭhisedzwa nga Tshikota (2010:6) we a ri ndi musu muthu a tshi vhoneva mulandu wa vkhakhi vhune ha sa mukwame. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 31. **Ravele ndi rashaka lo mphanu arali lo mpha musadzi nga li dzhie.**

U fha ndi u ṅea tshithu muṅwe muthu. Musu muthu o sinyutshela vhatu vhane vha dzulela u mu dina nga u ṭoḍa thuso khae (Tshikota, 2015:92). Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 32. **Tsho vhoneho goswi, na muhali u ḍo tshi vhone.**

Goswi ndi muthu ane a ofha nga maṅḍa, muhali ene? Murero uyu u ambiwa musu muthu o vhaiala a tshi ḍirindidza ngauri onoyo o mu vhaialo na ene u ḍo ṭangana nazwo (Tshikota, 2010:9). Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 33. **Ho ṭangana gwagwagwa na gwagwagwa.**

Gwagwagwa ndi ipfi line la shumiswa kha u ṭangana na muṅwe ṅḍilani u songo humbula uri u ḍo ṭangana nae. Murero uyu u amba uri ho ṭangana vhatu vhavhili vha zwiito zwivhi zwi no fana. Izwi zwo khwaṭhisedzwa nga Milubi (2004:157) we a ri ndi musu ho ṭangana vhatu vha zwiito zwi no fana. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 34. **Ipfi livhi a li yi mulwadzeni.**

Ipfi ndi mubvumo une wa bva nga mulomo musu muthu a tshi khou amba. Zwithu zwi vhaihaho a zwi vhudziwi muthu ane a khou lwala (Tshikota, 2015:42). Musu muthu a tshi bula uyu murero u vha o sinyuwa nge ha vha na muthu o ambaho zwithu zwine zwa vhaihaha zwi tshi ya kha mulwadze.

Tsumbo: 35. **Hu si halwo lukunda a lu kokomedzwi, lwa kokomedzwa lu a thara.**

Musu a tshi thalutshedza lukunda, Tshikota (2012:32) u ri:

“Lukunda ndi tshiambaro tsha mvelele ya Vhavanḁa tsha zwanḁani na milenzheni tshi itwaho nga mutobvu wo govhelwaho nga tshigezane tshi no penya.”

Murero uyu u amba u ri hune zwithu zwi si tende u songo kombetshedza, ngauri wa kombetshedza zwi a tshinyala (Tshikota, 2010:21). Murero uyu u bvukulula vhuḁipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 36. **Tshikhuna a tshi lisi mapfura.**

Tshikhuna ndi mikhwa mivhi ine muthu a hana u shuma zwe a humbelwa u ita (Tshikota, 2015:108). Muthu a sa pfi zwa vhaihwe ha wani zwivhuya (Tshikota 2010:27). Murero uyu u bvukulula vhuḁipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 37. **Mbiqi yo shaya nanga nga u sa pfa.**

Mbiqi ndi lushaka lwa phukha ya daka ine ya nga bere i re na mitalotalo ya mivhala mitswu na mitshena muvhilini wayo wothe. Muthu a sa pfi u a kunda u wana zwivhuya vhutshiloni (Tshikota, 2010:29). Murero uyu u bvukulula vhudipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 38. **Mmbwa nwathelwa i luma muñwateli.**

Mmbwa ndi tshifuwo tsha hayani tshine tsha huvha, tsha shuma u linda tsha dovha tsha zwima. Murero uyu u khou tou sumbedza uri muthu ane wa mu thusa u anzela u u vhulahisa (Tshikota, 2010:30). Murero uyu u bvukulula vhudipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 39. **Musadzi ndi tsilu sa thoho, u vhala luraru.**

Thoho ndi tshipuka tsha daka tsha muvhala musetha na mutshila mulapfu tshi no tshila nga mannda zwisimani. Murero uyu u amba uri mufumakadzi ha tangaavhudzi muhumbulo (Tshikota, 2010:39). Murero uyu u bvukulula vhudipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 40. **Tsho jaho nyañwali wangu na tshiñwevho tshi do di tshi ja.**

Nyañwali ndi mme a ñwali. Murero uyu u amba uri musi muthu o pfi swa vhuṅungu u takalela uri o mupfisaho vhuṅungu na ene a tangaane na zwi no vhavha. Thalutshedzo ya murero uyu yo kwhaṅhisedzwa nga Tshikota (2015:59) musi a tshi sumbedza uri muthu

o vhaiſaho muñwe na ene u ɔo vhaiſwa nga zwiñwe vho. Murero uyu u bvukulula vhuɔipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 41. **Thengu matshelela kule vha haya vha sala maswiswini.**

Thengu ndi tshiñoni tshiɔuku tshine tsha tshisadzi tshi na mivhala i no nga ya khanga ngeno tsha tshiduna tshi tshitswu. Ndi musi muthu a tshi thusa vhatu vha kule ngeno vha hayani vha tshi khou tambula (Tshikota, 2010:65). Murero uyu u bvukulula vhuɔipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 42. **Thole hu lelwa yañu, ya muñwe i bvisa musevhe.**

Thole ndi kholomo i songo nonaho. Muthu a tshi pfela vhuɔungu zwithu zwi re zwawe a si na ndavha na zwa vhañwe (Tshikota, 2010:66). Murero uyu u bvukulula vhuɔipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 43. **Thoho a i lwi na mutsinga.**

Tshikota (2012:95) musi a tshi amba nga ha thoho uri thoho ndi:

“Tshipiɔa tsha muvhili tshine tsha vha na tshikuma, maɔo, nɔevhe, ningo, mulomo na zwiñwe.”

Muthu ha faneli u lwa na muthu ane a mu tikedza (Tshikota, 2010:65). Muambi u bula murero uyu o sinyuwa nga nṭhani ha u vhona muthu atshi khou lwa na muthu ane a mu tikedza.

Tsumbo: 44. **Tshiitamunḡe a tshi vhavhi tshi vhavhela munḡe watsho.**

Tshiitamunḡe ndi tshithu tshe muthu a tou ḡivhangela nga eṭhe. Murero uyu u amba uri zwithu zwe muthu a tou ḡiṭḡedela u fanela u zwi konḡelela (Tshikota, 2010:70). Murero uyu u bvukulula vhuḡipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 45. **Vhathu ndi mbudzi, a vha lisei.**

Vhathu ndi zwivhumbwa zwa milenzhe mivhili zwi no tshimbila zwo ima tswititi. Murero uyu u amba uri vhathu a vha langei. Ṭhalutshedzo ya murero uyu yo khwaṭhisedzwa nga (Tshikota, 2010:77) musi a tshi ri vhathu vha a konḡa u langea. Murero uyu u bvukulula vhuḡipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 46. **No vhidzwa nga ludzula na fhumula, na vhidzwa nga mutshinyalo na aravha.**

U vhidzwa ndi u ambiwa ha dzina ḡau kha vhathu vhane vha khou u ṭḡḡa. Afha ndi musi muthu a tshi hanelela kha zwithu zwo vhiḡhaho atshi litsha zwavhuḡi (Tshikota, 2010:78). Uyu ndi murero une wa bvukulula vhuḡipfi ha u sinyuwa kha muambi.

Tsumbo: 47. **No vhidzwa nga mpengo na aravha.**

Mpengo ndi muthu ane a vha muholefali wa muhumbulo. Ndi musi muthu a tshi hanelela kha u tshila na vhathu vhavhi a tshi litsha u tshila na vhavhuya. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi ane a khou vhona muthu ane akhou hanelela kha u tshila na vhathu vhavhi ngeno a tshi litsha u tshila na vhavhuya (Tshikota, 2010:78).

Tshikota (2015:12) a tshi ṭalutshedza dakalo u ri: Mirero yo bulwaho afho nṭha i bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambi, o sinyuswa nga zwiito zwi si zwavhuḍi. Zwiito zwa tshiṭuhu, vhumbulu, zwitshele na u sa thetshelesa musi muthu a tshi laiwa ndi zwiito zwi si zwavhuḍi zwi sinyusaho kha muitelewa na vha zwivhonaho. Zwenezwi musi mirero iyi i tshi khou ambiwa nga muthu o sinyuwaho, mirero sa maambeke a luambo lwo kunaho, i na mishumo mihulwane kha vhathu, sa u laya, u ṭuṭuwedza, u rovhedza, u khuthadza na u koḍela luambo (Nevhuṭalu na vhaṅwe, 2010:97).

4.2.1.3. Mirero i bvukululaho vhuḍipfi ha madakalo

“U sea kana u sumbedza mutakalo kha muvhili”

Afha ndi hune ha ḍo shumiswa mirero ya furaru ṭhanu. Mirero i na mushumo wa u thusa vhathu u kona u pfesesana na u konḍelelana. U ṭuṭuwedzana kha zwivhuya zwine magumoni zwa ḍisa dakalo. Kha tshipiḍa itshi hu ḍo shumiswa mirero ya furaruṭhanu.

Tsumbo: 1. **Mmbwa i re na muṅe i vhonala nga tshiangaladzi.**

Mmbwa ndi tshifuwo tshiṭuku tsha hayani tshi shumaho u linda na u zwima. Murero uyu u khou amba uri muthu a re na vhaṅe u vhonala nga kulondotolwe kwawe. Nṅevhuṭalu na vhaṅwe (2010:107) vho khwaṭhisedza ṭhalutshedzo ya murero uyu vha tshi sumbedza musidzana a re na munna uri u vhonala nga u shavhedziwa. Murero uyu u buliwa hu u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 2. **Mutshetshete wo beba muṭanzwa.**

A tshi ṭhalutshedza mutshetshete Tshikota (2012:61) u ri ndi:

“Muri muṭuku u re na mipfa i no nga zwihukana zwitavhi zwo itaho vhukhonekhone”
mutshetshete ndi muri wo nyadzeaho fhedzi u anwaho mitshele ya u ḍifha.

Mubebi o nyadzeaho u a vha na vhana vho bvelelaho lushakani. Milubi (2004:160) o khwaṭhisedza ṭhalutshedzo ya murero uyu musi a tshi ri u ambelwa kha vhabebi vho nyadzeaho vha tshi vha na vhana vho funzeaho zwihulu. Ndi murero une wa bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 3. **Tsha kule tshi wanwa nga muhovhi.**

U hovha ndi u lingedza u swikela tshithu tshi re kule uri u tshi wane. Zwi amba uri tshithu tshenetsho tshivhuya a u tshi wani zwi tshi leluwa. Muthu ane a konḑelela ndi ene ane a

wana zwivhuya (Nevhuṭalu na vhaṅwe, 2010:107). Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 4. U naka a hu fani na u ḍihwa.

U naka ndi ipfi ḵine ḵa shumiswa kha u sumbedza zwithu zwavhuḍi. Izwi zwi ambiwa musi muthu a tshi khou tonḍiwa nga vhathu vhane vha mu ḍivha. Ṭhalutshedzo iyi yo khwaṭhisedzwa nga (Milubi, 2004:163) a tshi ri ndi musi muthu a tshi tonḍwa nga khonani. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 5. I rema nga luṅwe mbevhana mulindi u ḍo vhuya wa ḍala.

Mbevhana ndi ṅwana wa mbevha. Murero uyu u khou sumbedza uri zwithu zwi thoma nga zwiṭuku u vhuya u swika zwi tshi ḍala kana zwa vha zwinzhi (Nevhuṭalu na vhaṅwe, 2010:108). Zwithu zwe musi zwi tshi thoma zwa vha zwi zwiṭuku zwi tshi nyadzea musi zwi tshi vho hula zwa vha zwinzhi, ndi hune muambi nga u takalela u hula na vhunzhi hazwo a shumisa uyu murero. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 6. U nembelela ha shamba a si u wa haḵo.

Shamba ndi mutshelo wa ḍaka une musi wo aṅwa wa aluwesa wa nga u sa wela fhasi nga u lemela hawo vhunga u tshi vha wo aṅwa kha lutavhi lusekene, fhedzi ḵi ḍi fhedza ḵi songo wa. Musi muthu a tshi khou ṭangana na zwithu zwi no konḍa, vhaṅwe vhathu vha tshi zwi vhona kana u zwi pfa vha bula murero uyu hu u ṭoḍa u khuthadza kana u sumbedza uri nyimele i ḍo dovha ya vhuelela ṅḵilani. U fana na musi muthu a tshi khou

Iwala a zwi ambi u ri u ɔo lovha (Tshikota, 2010:48). Murero uyu u bvukulula vhuɔipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 7. A hu na pfeṅe ʒi no fa ʒi songo gonya luwa.

Pfeṅe ndi tshipuka tsha ɔaka tshine tsha dzula nṅha ha thavha hu re na luwa na mapako. Zwenezwi zwo mbo tou tendisea uri thavhani sa fhethu hune pfeṅe ʒa wanala hone ʒi ɔo vhuya ʒa gonya kha ṅhodzi ya thavha, hune musi ʒi henengei ʒa kona u vhona zwoṅhe zwi re fhasi. Zwi ṅṅuwedza muthu uri a fungelele kha mushumo wawe ngauri u ɔo vhuya a bvelela. Muthu sa izwi o vhuya a bebwa hu na zwivhuya zwine a ɔo ɔifhedza o zwi itavho (Raṅanga, 2001:21). Murero uyu u bvukulula vhuɔipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 8. Kule ndi hu si na wau.

Kule ndi fhethu hune musi u tshi ya hone wa tshimbila wa neta. Fhethu hu re na wa hau u vhona hu tsini. Musi u na wa hau a tshi dzula kule u ɔo ɔi vhuya wa hu swika (Nevhuṅalu na vhaṅwe, 2010:109). Ndi murero une wa buliwa nga mudalelwa musi o dalelwa nga mashaka awe a no bva kule u pfa o takala u funa muthu muṅwe na muṅwe a tshi zwi ɔivha uri mashaka awe o ɔa u mu vhona. Murero uyu u bvukulula vhuɔipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 9. Vhana vha munna vha kovhana ṅhoho ya nzie.

ṅhoho ya nzie ndi tshithu tshiṅkusa tshine musi tsho dovha tsha kovhiwa tshi a ṅukufhalesa. Ndi musi vhathu vha tshi ṅṅuwedzana u ṅeana zwithu naho zwi si zwinzhi.

Thalutshedzo ya murero uyu yo khwaṭhisedzwa nga Milubi (2004:164) musī a tshī ri murero uyu u amba uri vhathu vha kovhana zwithu naho zwi zwiṭuku. Musi murero uyu u tshī buliwa u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 10. **Muḍinḍa ha na biso.**

Muḍinḍa ndi muthu ane a shuma u rumiwa. Murero uyu u khou tou sumbedza uri muthu ane a rumiwa ha ri ndi a lwala kana ndo neta, nga zwenezwo u kombetshedzea u ita zwithu zwine vhahulwane vha mu vhudza zwone. Izwi zwi khwaṭhisedzwa nga Milubi (2008:163) ane a ri muthu o tea u ita zwine vhahulwane vha mu vhudza. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 11. **Maudu a khovhe ndi vhana vhayo.**

Maudu ndi ipfi ḵo pambiwaho ḵi tshī bva kha luambo lwa Setswana (maoto) ḵi ambaho milenzhe. Muthu u takala zwihulu na u ḍiṭongisa musī a tshī itelwa zwithu zwivhuya nga vhana vhawe. Izwi zwi khwaṭhisedzwa nga Milubi (2008:161) ane a ri muthu u takala a tshī ruma vhana vhawe. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 12. **Khotsi a muthu ndi Mudzimu wawe.**

Khotsi ndi mubebi wa tshinnani. Afha kha murero uyu ndi hune mubebi wa tshinnani a fanyisiwa na Mudzimu. Zwi a ḍivhea uri Mudzimu ndi muhulwane u fhira zwithu zwoṭhe o tewa nga u huliswa. Izwi zwo khwaṭhisedzwa nga Nḵevhuṭalu na vhaṅwe (2010:111) vhe

vha ri n̄wana u tea u hulisa vhabebi vhawe. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 13. **A hu na khali i no fa i songo bika.**

Tshikota u ṭalutshedza khali sa:

“Tshivhumbwa nga vumba tshihulwane tsha mulomo muṭuku tsha u bika vhuswa”.

Murero uyu u amba uri tshiṅwe na tshiṅwe tshi na ndeme (N̄evhuṭalu na vhaṅwe, 2008:98). Izwi zwi amba uri a huna muthu a si na mushumo shangoni. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 14. **Ro fara tsimba nga n̄devhe.**

U fara ndi u puta tshithu nga tshanḍa. U fara n̄devhe ya tsimba zwi a konḍa vhunga tsimba i tshipuka tshiṭuku. Ndi musi vhathu vho kona u ita zwithu zwine zwa konḍa (Tshikota, 2015:26). Ndi murero une wa bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 15. **U fha ndi u fhahea.**

U fha ndi u n̄ea tshithu muṅwe muthu. Musi u tshi n̄ea vhaṅe na iwe u ḍo n̄ewa vho. Izwi zwo khwaṭhisedzwa nga Tshikota (2015:27) we a ri musi muthu a tshi thusa muṅwe nga, na ene matshelo u ḍo thuswavho. Uyu murero u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 16. **Khokhonya i la maanda ayo.**

Khokhonya ndi lushaka lwa tshinoni tshituku tshi re na mulomo mulapfu une wa ha na maanda a u kora mabuli kha miri (Tshikota, 2015:50). Muthu muñwe na muñwe u wana malamba a zwe a shumela. Nga zwenezwo vhatu vha tea u wana malamba nga murahu ha musi vho shuma. Uyu ndi murero une wa bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 17. **Kudia mufumbamalalo a pa.**

Tshikota (2012:25) ndi we a ri kudia ndi: “Mufhiri wa gondo” mufhiri ndi muthu ane a khou fhira ngeno gondo i ndila. Uyu murero u khou tou amba muthu ane a khou fhira nga ndila. Zwine murero uyu wa khou amba zwone ndi zwauri mufhiri wa gondo u a thusiwa nga zwiḵiwa hu si nga vhulalo. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 18. **Mukuzhe ha fani na a songo kuzhaho.**

U kuzha ndi u shengekanya tshithu. Murero uyu u amba uri muthu o lingedzaho u ita tshithu ha fani na a songo vhuyaho a thoma u lingedza (Tshikota, 2010:17). Uyu murero u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 19. **U lovha ndi u tevhela nzhivha, mutevhevhela ṭhaḍu u ḍo la mazhana.**

U lovha zwi amba magumo a vhutshilo. Murero uyu u amba uri musi muthu a tshi tevhela vhatu vhavhi u ḍo wana zwithu zwine zwi si vhe zwavhuḍi ngeno ane a tevhela vhavhuya

a tshi wana zwithu zwavhuḁi. Izwi zwo khwaḁhisedzwa nga Tshikota (2015:64) musi a tshi ri ndi muthu a tshi tevhela zwithu zwi sa isi huvhuyani a sa wani tshithu ngeno ane a tevhela zwivhuya a tshi wana vho zwivhuya. Murero uyu u bvukulula vhuḁipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 20. **Zwa madzanga zwi a ḁoḁana.**

Madzanga ndi zwithu zwavhuḁi kana zwivhuya. Vhathu vhane vha vha na zwiito zwa u fana vha a aḁana (Tshikota, 2015:71). Nga zwenezwo vha a pfana lune vha fhaḁa vhukonani. Murero uyu u bvukulula vhuḁipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 21. **Mahonḁo a tshila nga tsinga dza vhaeni.**

Mahonḁo ndi mbevha khulwane. ḁuvha ḁine mueni a dala muḁani na vhana vhaḁuku vha a konavho u ḁa zwiḁiwa zwavhuḁi (Tshikota, 2015:72). Nga zwenezwo zwi amba uri vhana vha ḁo takala musi vhaeni vha tshi ḁa u dala. Murero uyu u bvukulula vhuḁipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 22. **ḁawa nnzhi dzi bva Pfumembe.**

ḁawa ndi zwiaḁwiwa nga muḁawa zwi ni ḁiwa zwi tshee zwitete na musi zwo no omiswa sa muroho (Tshikota, 2015:98). Murero uyu u amba uri muthu a re na mashaka manzhi u anzela u thuswa nga vhunzhi u fhirisa muthu a si na mashaka. Murero uyu u bvukulula vhuḁipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 23. **Tshifhavhadzimu ha lali na ndala.**

Murero uyu u amba uri muthu ane a rerela u fhedza o wana phindulo ya zwine a khou ṭoḁa (Tshikota, 2015:48). Nga zwenezwo muthu ane a rerela u a ṭuḁuwedzea nga u ḁivha uri u ḁo fhinduliwa. Murero uyu u bvukulula vhuḁipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 24. **Nḁou i vhulahwa nga lusunzi.**

Lusunzi ndi tshikhokhonono tshiḁuku tsho nyadzeaho fhedzi tshi itaho mushumo muhulwane wa u vhulaya lusunzi. Izwi zwi tikedzwa nga Tshikota (2010:49)a tshi ri murero uyu u amba uri muthu o nyadzeaho u a kona u ita zwithu zwiḁulwane. Murero uyu u bvukulula vhuḁipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 25. **Nwana wanga o vha e voḁa, o fhira nwedzi wa Phando a so ngo tswa.**

Nwana ndi muthu ane a kha ḁi vha muḁuku vhukuma. Murero uyu u ambelwa kha nwana o itaho zwivhuya naho zwi tshi khou konḁa (Tshikota 2010:53). Murero uyu u bvukulula vhuḁipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 26. **I re na muḁe wayo i nga si nwele khothe.**

Tshikota (2015:53) o ṭalutshedza u nwela khothe sa u dzhena ha maḁi manzhi mulomoni na ningoni musi muthu o nupela tivhani a si tsha kona u bva. Murero uyu u ambelwa kha

uri muthu a re na vhahawe uri a nga si kundelwe u wana thuso (Tshikota, 2015:53).
Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 27. Pfumo lo pombolowa muhala.

Pfumo ndi tshiḥavhane tsha tsimbi yo kanḍiwaho ya ita bande ṭhodzini. Murero uyu u ambiwa phambano kana nndwa yo fhela (Tshikota, 2015:113). Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi hau takala kha muambi na muambiwa nae.

Tsumbo: 28. U phigulusa tomo ndi u ji isa vhudzuloni haḷo.

U phigulusa ndi u vhinḍulusa tshithu tshi si tsha dzulisa zwe tsha vha tsho dzulisa zwone mathomoni. Tshinwe tshifhinga u sunda muthu ndi u mu isa kha zwivhuya (Tshikota 2015:114). Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 29. Muḷa wo ima, wa swa, nḍu i a fhaṭwa ya tondwa.

Muḷa ndi inwe ya ngoma dza sialala ine ya tshinwa nga vhatu vha tshinnani (Tshikota, 2015:89). U swa ha muḷa ndi musi wo swika magumoni. Thaidzo dza bvelela dzi a fhela zwithu zwa naka nga murahu. Murero uyu u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambi.

30. U swa ha mbilu ndi u rula hayo.

Mbilu ndi muraḍo wa muvhili u re kha khana une wa shuma o bommba malofha (Tshikota, 2015:80). Muthu a ṭangana na zwithu zwi no vhavha vhutshiloni zwi a fhira ha ḍa zwithu

zwavhuḡi. Izwi zwo khwaṭhisedzwa nga muṅwali Tshikota (2010:62) we a ri murero uyu u amba uri muthu a lila u fhedza a ḡi dovha a takala. Ndi murero une musi u tshi buliwa wa bvukulula vhuḡipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 31. **Wo takalesa sa Muṅia o ḡa ṅii.**

U takalesa ndi u vha na mulalo wo kalulaho mbiluni na muvhilini. Murero uyu u ambiwa musi vhathu vhe madakaloni (Tshikota, 2010:62). Murero uyu u bvukulula vhuḡipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 32. **Hu ṭangana vhathu, zwi sa ṭangani ndi thavha.**

U ṭangana ndi u ḡa fhethu huthihi ha vhathu vho langanaho. Murero uyu u shumiswa kha u sumbedza uri vhathu vho no vhuyaho vha ṭangana vha ḡo ḡi dovha vha ṭangana (Tshikota, 2010:63). Nga zwenezwo vhathu ve vha fhedza u ṭangana kale, musi vhatshi dovha u ṭangana vha a takala. Ndi murero une musi u tshi ambiwa wa bvukulula vhuḡipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 33. **Ṭhavhanyedza i ḡa mbudzi, tsalela i ḡa kholomo.**

Ṭhavhanyedza ndi muthu ane a dzhaya musi a tshi ita zwithu zwawe. Murero uyu u ambelwa kha muthu ane a humbula zwithu zwawe nga vhuronwane uri ndi ene ane a vhuelwa khwine u fhirisa wa mahai (Tshikota, 2010:64). Murero uyu u bvukulula vhuḡipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 34. **Venḁa ḁa ha Nyatshikamuroho ḁi sa ladzi ḁwana na ḁḁala.**

Venḁa ndi shango ḁine Vhavenḁa sa lushaka vha dzula hone na wanala nga vhunzhi. Murero uyu u amba uri Venḁa ndi shango ḁa zwiḁiwa zwinzhi (Tshikota, 2015:160). Nga zwenezwo a u lavheleli uri arali wa nga dalela shango ḁa Venḁa u nga shaya zwiḁiwa. Ndi murero une musi u tshi ambiwa wa bvukulula vhuḁipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 35. **Ho vhudzwa tshi na ḁevhe.**

Murero uyu u ambiwa musi muthu o kaidziwa tshithu tsho khakheaho a fhedza a si tsha tshi dovha. Izwi zwi tikedzwa nga (Tshikota, 2015:19) musi a tshi ri muthu a tshi kaidziwa u fanela u pfesesa. Zwenezwo zwi amba uri musi o pfesesa u takadza vho mukaidzaho. Ndi murero une wa bvukulula vhuḁipfi ha u takala kha muambi.

Mirero yo bulwaho afho ḁḁha ndi ine muambi a bvukulula ngayo vhuḁipfi ha u takala. Vhunzhi hayo ndi ya u bvisela dakalo khagala nga murahu ha mvelele dzavhuḁi dzi no khou vhonala, sa tsumbo musi muthu o kaidziwa a pfa. I dovha hafhu ya thusa kha u vhuyedzedza fulufhelo kha vhathu vho ḁanganaho na zwithu zwi si zwavhuḁi vhutshiloni. Izwi zwo khwaḁhisedzwa nga Raḁanga (2001:22) we a sumbedza uri muḁwe wa mishumo ya mirero ndi musi hu na maḁungu na khombo na zwoḁhe zwi sa takadziho vhathu vha shumisa mirero kha u khuthadzana uri muthu a ḁavhanye u khwaḁha na u ḁanganedza zwo bvelelaho sa zwi sa dini.

4.2.2 U BVUKULUWA HA VHUḐIPFI HA MUTHU NGA KHA MAIDIOMA

Maidioma ndi kuḥwe kwa kuambele kwo dzumbamaho kwa luambo.

Milubi (1987:158) a tshi ṭalusa maidioma u ri:

“Maidioma ndi maipfi kana kuambele kwo dzumbamaho. Zwine maidioma a amba a zwiho khagala lune muthu u fanela u thoma a ita tshinwi uri a kone u wana ṭhalutshedzo ya zwine maidioma a amba zwone.”

Vhaḥwali Mamphwe, Muṭhige, Dagaḑa na Ndlovu (2012:166) vha na kuṭalusele kwavho kwa maidioma kune a kwo ngo tou fhambana na kwa Milubi (1987) kune kwa ri:

“Haya ndi maambele ane a shumiswa u amba zwithu zwo fhambanaho nga ḥḑila yo dzumbamaho kana ya tshiphiri. Maidioma a pfeswa nga vhatu vha lushaka lwonolwo.”

Musi wo lavhelesa ṭhaluso ya maidioma dza vhaḥwali avho vho bulwaho afho ḥḑha, u nga pfa u nga maidioma na mirero ndi tshithu tshithihi vhunga vhuvhili hazwo zwi tshi amba zwo dzumbama, hu na ṭhoḑea ya ṭhalutshedzo ya zwine zwa khou ambiwa, nahone ṭhalutshedzo yeneyo i tshi tea u itwa nga muthu a no ḑivha luambo lwonolwo. Phambano vhukati ha mirero na maidioma dzi hone, iḥwe ya hone ndi ya uri maidioma ha na pfunzo khao ngeno mirero i na pfunzo.

Maidioma ndi tshipiḁa tsha luambo tshine musi tsho buliwa tsha bvukulula vhuḁipfi ho fhambanaho kha muambi, muambiwa nae na vhathetshelesi. Hu na maidioma a no bvukulula vhuḁipfi ha u takala ha dovha hafhu ha vha na maidioma a no bvukulula vhuḁipfi ha u sinyuwa.

4.2.2.1. Maidioma a bvukululaho vhuḁipfi ha u takala.

Kha tshipiḁa itshi tsha maidioma a no bvukulula vhuḁipfi ha u takala hu ḁo shumiswa maidioma a fumithanu.

Tsumbo: 1. Mapfeṅe o tsitsa vhana.

Mapfeṅe ndi zwipuka zwa ḁaka zwine kanzhi zwa tshimbila zwo beba vhana vhazwo. Hezwi musi o no takala vhana vha a tsitsiwa miṁanani. Ḳiidioma ili Ḳi shumiswa musi vhathu vha tshi khou bvisela khagala vhuḁipfi ha u takala.

Tsumbo: 2. U fhufha vhavhili vha sera.

Ḳiidioma ili Ḳi shumiswa musi muthu o bvukulula vhuḁipfi ha u takala. Muthu onoyo u ḁo tshina nga maanḁa o takala vhukuma. Nyito ya u fhufha a si ine ya leluwa fhedzi arali muthu a tshi nga ri u tshina nga fhasi hawe lune ha nga kona u fhira vhathu vhavhili u a zwi pfa u ri u vha o no fhufhesa lwo kalulaho. Ḳiidioma ili Ḳi bvukulula vhuḁipfi ha u takala.

Tsumbo: 3. **Lo sina midzi.**

Midzi ndi tshipiḡa tsha muri tsha ndeme tshine tsha isa maḡi kha muri woṡhe u ri u kone u tshila. Afha hu vha hu tshi khou ambiwa shango uri lo sina midzi. Musi midzi ya muri yo si na zwi amba uri na u u tupula zwi a leluwa. Liidioma ili li ambiwa musi ho bvukuluwa vhuḡipfi ha u takala hu si na tshi no dina.

Tsumbo: 4. **U vha madele mapfani.**

Afha ndi musi ho ṡangana vhathu vhane vha takalelana vha anḡana. Musi vhathu vha tshi anḡana vha vha vha tshi khou ita zwivhuya zwine zwa takadza na vhana vha khou zwi vhona. Zwiito zwenezwo zwivhuya zwi bvukulula vhuḡipfi ha u takala kha vha zwi ambaho na vhane vha ambiwa navho.

Tsumbo: 5. **U takala na zwikunwe.**

Zwikunwe ndi miṡwe ya miraḡo miṡuku ya muvhili. Zwi amba uri arali muthu ha sala hu tshi pfi o takala na zwikunwe, zwi amba uri miṡwe miraḡo ya muvhili I vha yo no takala. Zwa sumbedza uri o takala nga maanḡa. Liidioma ili li ambiwa musi hu tshi vhonala ho bvukuluwa vhuḡipfi ha u takala kha muambi na muambiwa nae.

Tsumbo: 6. **U vha madele mapfani.**

Afha ndi musi ho ṡangana vhathu vhane vha takalelana vha anḡana. Ndi musi vhathu vha tshi anḡana vha tshi khou ita zwivhuya zwine zwa takadza na vhane vha khou zwi vhona. Zwiito zwenezwo zwivhuya zwi bvukulula vhuḡipfi ha u takala kha vha zwi vhonaho.

Tsumbo: 7. **U vundea.**

Ipfi vunḡa ḡi amba uri musi tshithu tsho fhelela tsha ḡa tsha bviswa zwipiḡa. Zwa sumbedza uri kha nyito ya musi ḡwana a tshi losha vhathu vhahulwane u lavhelelwa u sa losha o ima fhedzi otea uri a gwadame fhasi a kone u losha. ḡiidioma ḡi ḡi amba u losha ha ḡwana a tshi sumbedza khuliso kha vhahulwane. Kha muhulwane ane a khou loshiwa nga ḡwana hu bvukuluwa vhuḡipfi ha u takala.

Tsumbo: 8. **U tota luvhudzi.**

Luvhudzi ndi muraḡo wa muvhili une wa wanala kha ḡhoho. Ndi tshithu tshiḡukusa tshine u tou tshi fara tshi tshoḡhe zwa konḡa. Fhedzi nga ḡḡhoni ha u ḡthonifha vhamusanda muthu u kombetshedzea u ita nyito yeneyo i konḡaho. ḡiidioma ḡi amba musi muthu wa munna a si na muḡwadzi atshi kweta ḡhoho a tshi sumbedza u ḡthonifha vhamusanda. ḡiidioma ḡi ḡi bvukulula vhuḡipfi ha u takala kha ane a khou ḡthonifhiwa.

Tsumbo: 9. **U swaswa.**

U swaswa ndi ipfi ḡo shumiswaho ḡine ḡa amba u zwifha ha muthu muhuwane. Musi muthu muhulwane a tshi khou amba mafhungo a si a ngoho a hu pfi u khou zwifha ngauri ha pfi u khou zwifha u vha o nyadziwa. Sa tshipiḡa tsha u mu ḡthonifha na u mu hulisa hu pfi u khou swaswa. Onoyo muthu a no khou amba mafhungo a si one u pfa o ḡthonifhea khae hu bvukuluwa vhuḡipfi ha u takala musi ho pfi u khou swaswa.

Tsumbo: 10. **U wa mashuvho.**

Ndi u losha vhatshini vha tshigombela vho wa nga lurumbu vha sa athu tshi na. Nga mvelele ya Vhavenda, musi vha tshi tshina mitshino yavho ya mvelele vha rangela mutshino nga u losha. Nga honoho u losha ndi u sumbedza u hulisa na u tshonifha mvelele yavho. Kha vhana vha khou vha tshalela hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u takala musi vha tshi vhona avho vhatshini vha tshigombela vha tshi wa nga lurumbu vha losha.

Tsumbo: 11. **U vha na mbilu ndapfu.**

U tshuḵwedzea wa konḵelela u swika zwine wa khou tshoda zwi tshi naka. Musi liidioma ili lo ambiwa li a tshuḵwedza muthu we a vha o tshovhwa kha u ita zwiḵwe zwithu ha vho bvukuluwa vhuḍipfi ha u takala khae.

Tsumbo: 12. **U dzwinga dza khwaḵha.**

Liidioma ili li amba u ita zwoḵhe zwine muthu anga kona u itela uri a bvelele. Hune ha vha na u bvelela hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 13. **U vha na tshivhindi.**

Ha pfi muthu u na tshivhindi zwi ambelwa kha muthu a sa ofhi. Muthu musi a sa ofhi kanzhi u a bveledza zwivhuya zwine zwa mu ḵisela dakalo.

Maidioma a no amba nga ha tshuṭhuwedzo musi a tshi ambiwa a bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muambiwa nae, u a takala a wana manḽa maswa kha u ita zwivhuya a tshi ya phanḽa.

Tsumbo: 14. **Ho tḽangana gwagwagwa na gwagwagwa.**

ḽiidioma iḽi ḽi shumisiwa hu musi ho tḽangana vhathu vha zwiito zwau fana. Kanzhi avho vhathu vha vha tshi khou takadziwa nga zwine vha khou zwi ita. Ndi hune vha zwi vhonaho vha shumisa ḽiidioma iḽi hu u tḽoḽa u sumbedza uri madakalo a khou bvukululwaho nga avho vhathu vhavhili vha zwiito zwi no fana a khou vhonala.

Tsumbo: 15. **Ndi madele mapfani.**

ḽiidioma iḽi ḽi shumisiwa musi huna vhathu vha no pfana vhukuma. Kha muambi wa ḽiidioma zwi sumbedza hu na u takalela zwiito zwavhuḽi zwa avha vhathu vhavhili.

Maidioma a no sumbedza tshonifho musi o shumiswa a bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha ane a khou sumbedzwa tshonifho. Khethekanyo ya maidioma yo bulwaho afho nḽha zwi khagala uri maidioma a re nga fhasi hayo, ndi maidioma ane a shuma musi vhathu vho takala.

4.2.2.2. Maidioma a bvukululaho vhuḍipfi ha u sinyuwa.

Kha tshipiḍa itshi tsha maidioma a no bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa hu ḍo shuma maidioma a fumi.

Tsumbo: 1. U Ḷa tshinyai.

Tshinyai ndi musu vhuṭsi ha mulilo ho kuvhangana kha ṭhanga ya mahatsi hune ha vhaselwa hone mulilo. Tshinyai tshi na muvhala mutswu nahone a tshi weli kha zwiḷiwa. Musu hu tshi pfi muthu o Ḷa tshinyai ndi musu o bvisela khagala vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 2. U Ḷa nyala.

Nyala ndi lushaka lwa muroho lune musu lu tshi tshetshelwa lwa bvisa maḍi ane a kombodza maṭo. Musu nyala i songo bikiwa muthetshelo wayo u a vhavha ya dovha ya kombodza maṭo. Musu hu tshi pfi muthu o Ḷa nyala hu vha hu tshi khou vthoniwa uri onoyo muthu o sinyuwa.

Tsumbo: 3. U dinalea.

Arali ha nga pfi muthu o dinalea zwi amba uri hu na zwithu zwe a ṭhangana nazwo zwi si mu fare zwavhuḍi zwa bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa.

Tsumbo: 4. U silingea.

Nyito ya u silingea I itea musu muthu o Ḷa zwiḷiwa zwi si mufare zwavhuḍi lune a vhuya a nga a sa zwi humisa. Ha pfi muthu o silingea hu khou ambiwa uri muthu onoyo o sinyuwa

Tsumbo: 5. **U guma fola.**

Fola ndi tshidzidzivhadzi tshine tsha shumusiwa nga vhathu. Hu na fola ja u dubisa vhutsi, ha dovha ha vha na fola ja luvhanda. Mafola othe haya a tou daiwa. Arali ha vho pfi muthu o guma fola hu khou sumbedziwa uri o bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa.

Musi muthu a tshi khou vhonala o sinyuwa a songo takala, ndi hune vha mu vhonaho vha shumisa ili liidioma hu u sumbedza vhuḍipfi vhune vha khou vhu vhona a tshi khou vhu bveledza.

Tsumbo: 6. **U vha Marema na Mukhoro.**

Liidioma ili li ambiwa musu hu na vhathu vha zwiito zwi no fana, zwiito zwa vhathu vha hone zwi si zwivhuya. Musi muambi a tshi vhona zwenezwo zwiito zwo vhifhaho zwi a mu sinyusa.

Tsumbo: 7. **Ho țangana Muțu na Muțongola.**

Musi ho țangana vhathu vha zwiito zwi no fana. Zwiito zwenezwo zwi si zwavhuḍi zwi bvukulula vhuḍipfi ha u vhai sala kha vhane vha zwi vhona.

Tsumbo: 8. **Ha na miraḍo.**

Miraḍo ndi ipfi line ja shumiswa kha u bula zwipiḍa zwa muvhili. Arali hu tshi khou pfi muthu ha na miraḍo zwi amba uri zwipiḍa zwa muvhili zwine a tea u shuma ngazwo ha

khou zwi shumisa. Zwa sumbedza uri ndi muthu a no bvafha. Vhubva a si tshithu tshavhuḑi, arali muthu a vhudziwa uri ha na miraḑo u bvukulula vhuḑipfi ha u sinyuwa.

Tsumbo: 9. **Ha na ṅala.**

ṅala ndi ndi miraḑo ya muvhili I no wanala kha zwanda ine ya shuma u fara. Arali ha nga vhuya ha pfi muthu ha na ṅala hu khou ambiwa uri u a teledza u shuma. Kha muambiwa nae zwi bvukulula vhuḑipfi ha u snyuwa naho i ngoho fhedzi ene ha takaleli zwi tshi ambiwa.

Tsumbo: 10. **ṅala dzo swa.**

Arali hu tshi khou pfi ṅala dzo swa zwi amba uri mushumo wo tewaho u itiwa nga ṅala a u nga koadzei ngauri dzenedzo ṅala dzi o vha dzi kha vhuḑungu ha mulilo kana dzi si tsheho nga murahu ha u swa. Zwi ambelwa kha muthu a no teledza u shuma. Onoyo muthu musi zwi tshi ambiwa zwi a mu sinyusa.

Arali hu tshi khou ambiwa nga ha vhushaka ho vhifhaho vhatu vha a sinyuwa ngauri a huna ane a takalela u baḑekanyiwa na zwithu zwivhi.

4.2.3. U BVUKULUWA HA VHUḐIPFI HA MUTHU NGA KHA MAMETHAFORE.

Mamethafore ndi ḑila ya kuambele yo khetheaho ine ya vhambedza zwithu nga u tou buletshedza zwa nga zwo tou ralo.

Kovecses (2000) a tshi ḑalusa mametafore u ri:

“Metaphor is a figure of speech in which one thing is compared to another, by stating that one is the other, as in He is a lion”

Izwi zwi amba uri ḑimethafore ndi figara ya muambo ine tshithu tsha vhambedziwa na tshiḑwe nga u amba uri tshenetsho tshiḑwe ndi tshiḑwe. U fana na musi ri tshi ri Maḑodzi ndi ndau.

Mafela na vhaḑwe (2003:180) vha tshi ḑalusa ḑimethafore vha ri:

“Kha ḑimethafore a hu tou vhambedzwa u fana na kha ḑifanyisi. Afha hu tou buletshedzwa tshithu nga tshiḑwe. Zwine tshithu tshiḑwe tsha vha zwone zwi shumiswa u buletshedza tshiḑwe. Hunzhi musi hu tshi shumiswa ḑimethafore hu shumiswa kuipfi ndi. Izwi a zwi ambi uri hoḑhe ho shumiswaho kuipfi ndi hu na ḑimethafore”.

Kha t̄haluso mbili dza mamethafore dzi re afho n̄tha zwi khagala uri hu na vhuvhambedzi ha zwithu zwivhili zwi sa fani nga n̄dila i songo d̄oweleaho, ine ya vha ya u tou bula thwii, lune tshin̄we tsha buletshedzwa sa tshin̄we ngeno zwi songo ralo.

Mamethafore sa tshipiḁa tsha luambo musi a tshi ambiwa na one a a bvukulula vhuḁipfi ha u takala na ha u sinyuwa.

4.2.3.1. Mamethafore a bvukululaho vhuḁipfi ha u takala.

Afha kha tshipiḁa tsha mamethafore a bveledzaho vhuḁipfi ha u takala hu d̄o shumiswa mametafore a fuḁhanuraru o wanalaho kha mushumo wa (N̄tshisaulu, 2012)

Tsumbo: 1. Ifa ndi dakalo kha vhasielwa.

Ifa ndi thundu ine vhana vha sielwa nga vhabebi vhavho musi vha tshi lovha. Kha ḁimethafore iḁi ifa ḁi khou vhambedzwa na dakalo. Zwi amba uri muthu ane a vha o sielwa ifa khae hu bvukuluwa vhuḁipfi ha u takala.

Tsumbo: 2. Tshedza ndi dakalo ḁa vhakriste.

Tshedza ndi phambano ya swiswi. Tshedza tshi dzhiwa tshi tshithu tshavhuḁi tshine tsha takalelwa nga vhathu. Afha tshedza tshi khou vhambedziwa na dakalo ḁa vhakriste. Izwi zwi amba u ri tshedza ndi tshithu tshavhudi tshine tsha takalelwa nga vhakriste. ḁimethafore iḁi ḁi bvukulula vhuḁipfi ha u takala.

Tsumbo: 3. **Mushonga ndi dakalo ja vhalwadze.**

Mushonga ndi tshithu tshiine tsha shumisiwa kha u fhodza vhalwadze musi muthu a tshi khou lwala. Mushonga u khou vhambedzwa na dakalo ja vhalwadze. Izwi zwi amba uri mushonga u ita uri vhalwalaho vha fhole, musi vho no fhola vha dovha vha takala. Limethafore ili ji bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 4. **Khii ndi dakalo ja vhoramabindu.**

Khii ndi tshishumiswa tshine tsha shumisiwa kha u khiulula vothi jo khiiwaho. Khii i khou vhambedzwa na dakalo ja vhoramabindu. Izwi zwi amba uri vhoramabindu vha a takala musi vha tshi vala mabindu avho vho tshaisa vha tshi divha uri vha do dovha vha vula matshelo. Limethafore ili ji bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 5. **Lupfumo ndi dakalo ja vhasiwana.**

Musi hu tshi pfi muthu o pfuma, u vha e na thundu nnzhi. Lupfumo lu khou fanyiswa na dakalo ja vhasiwana. Limethafore ma ili ji khou shumiswa kha u sumbedza uri vhasiwana vha a takala musi vho ṭangana na lupfumo.

Tsumbo: 6. **Tshiṭangu ndi dakalo ja maswole.**

Tshiṭangu ndi tshishumiswa tshine muthu a ḍipilela ngatsho musi e nndwani. Kha jimethafore ili tshiṭangu tshi vhambedzwa na dakalo ja maswole. Zwi amba uri kha

maswole hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u takala musi vhe na tshiṭangu ngauri vha ḍivha uri tshi a vha pilela.

Tsumbo: 7. Pfumo ndi dakalo ja vhalwi.

Pfumo ndi tshishumiswa tsha u lwa ngatsho tshine tsha shumiswa kha u runga ane a khou lwiwa nae. Pfumo ji khou vhambedzwa na dakalo ja vhatu vhane vha khou lwa. Vhatu vha re nndwani vha takalela u vha na mapfumo sa zwone zwishumiswa zwa nndwani. Limethafore ili ji bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 8. Gungwa ndi dakalo ja vhare vha khovhe.

Gungwa ndi tshiendedzi tsha maḍini. Gungwa ji khou vhambedzwa na dakalo ja vhatu vha no rea khovhe. Vharei vha khovhe vha takalela u vha na gungwa jine ja vha tsireledza kha maḍumbu na magabelo a lwanzhe. Musi vhare vha khovhe vhe gungwani hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u takala ngauri vha pfa vho tsireledzea.

Tsumbo: 9. Bufho ndi dakalo ja vho khakhedzwaho maḍini.

Bufho ndi tshiendedzi tsha muyani. Afha bufho ji khou vhambedziwa na dakalo ja vhatu vho khakhedzwaho maḍini. Musi vhatu vho khakhedziwa maḍini, vha vhona bufho ji tshi bvelela hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u takala nga u ḍivha u ri vha ḍo phulusiwa.

Tsumbo: 10. **Tshiganame ndi dakalo la vhavhulahi.**

Tshiganame ndi mushonga wa u vhulaya une wa tou sheliwa zwiḽiwani. Afha tshiganame tshi khou fanyiswa na dakalo ḽa vhathu vha no vhulaya vhaḽwe. Naho maipfi aya a tshi vhone a tshi hanedzana, musi vhavhulayi vho wana tshiganame hu bvukuluwa vhuḽipfi ha u takala uri vho wana tshishumiswa tsha u bvedza mushumo wavho.

Tsumbo: 11. **Mutambo ndi dakalo ḽa vhoramitambo.**

Mutambo ndi nḽila ya u ḽimvumvusa ngayo. Mutambo u khou vhambedzwa na dakalo ḽa vhoramitambo. ḽimethafore ḽi ḽisumbedza uri kha vhoramitambo hu bvukuluwa vhuḽipfi ha u takala musi vha tshi vhone kana vha tshi tamba mitambo.

Tsumbo: 12. **Mufuvha ndi dakalo ḽa vhakalaha.**

Mufuvha ndi mutambo une wa anzela u tambwa nga vhathu vha tshinnani. Mutambo wa mufuvha u khou vhambedzwa na dakalo ḽa vhakalaha. Vhathu vhahulwane vha tshinnani vha bvukulula vhuḽipfi ha u takala musi vhe kha mutambo wa mufuvha.

Tsumbo: 13. **Thai ndi dakalo ḽa vhana vhaḽuku.**

Thai ndi mutambo wa vhana vhaḽuku une wa anzela u tambwa nga madekwana musi vhathu vha tshi khou dzedza. Mutambo wa thai u khou vhambedzwa na dakalo ḽa vhana vhaḽuku. Izwi zwi amba uri vhana vhaḽuku vha bvukulula vhuḽipfi ha u takala musi vhe kha mutambo wa thai.

Tsumbo: 14. **Dakalo ndi mugo wa u lalama.**

Mugo ndi thanda ine ya thusedza kha u tshimbila musu muthu a tshi balelwa u tshimbila. Afha dakalo li khou vhambedzwa na mugo wa u lalama. Izwi zwi amba uri musu muthu a tshi dzula o takala u a tshila tshifhinga tshilapfu. Limethafore ili li bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 15. **Dakalo ndi lupfumo lwa u lalama.**

Dakalo li khou vhambedzwa na lupfumo lwa u lalama. Zwi khou dzhiiwa uri dakalo ndi lone Ili no ita uri muthu a tshile vhutshilo vhulapfu. Ili ndi limethafore line la bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 16. **Dakalo ndi thikhedzo kha lushaka.**

Afha ndi hune dakalo la khou vhambedzwa namusi lushaka lu tshi tikana. Zwi amba uri musu vhatu vha tshi dzula vhothe vha tshi tikana huna matshiliso avhuḍi zwi bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 17. **Dakalo ndi mushonga miḵani yashu.**

Afha ndi hune dakalo la khou vhambedziwa na mushonga. Hu khou sumbedziwa uri dakalo li fhodza miḵa hu si vhe na dzikhakhathi. Ndi limethafore line la bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 18. **Dakalo ndi dzanga ja maswole.**

Dakalo li khou vhambedzwa na dzanga ja maswole. Hezwi zwi khou amba uri maswole a vha o lavhelela dakalo nga murahu ha gundo. Ndi jimethafore line ja bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 19. **Dakalo ndi banga ja mutsheahoṭhe.**

Dakalo ji khou fanyiswa na banga ja mutsheahoṭhe. Zwi sumbedza uri dakalo ji kona zwoṭhe. Jimethafore ili ji bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 20. **Dakalo ndi tshinaḍa tshi kundaho.**

Afha dakalo ji khou vhambedziwa na munna wa tshinaḍa. Dakalo ji a kunda sa munna wa tshinaḍa a re na maanḍa. Jimethafore ili ji bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 21. **Dakalo ndi gungwa ji alamaho nṭha ha thaidzo.**

Dakalo ji khou vhambedzwa na gungwa ji alamaho nṭha ha maḍi. Hezwi zwi khou sumbedza uri dakalo ji a kona u fhelisa thaidzo dzoṭhe. Jimethafore ili ji bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 22. **Dakalo ndi mambule a fashaho maswina.**

Dakalo ji khou fanyiswa na mambule a fashaho maswina. Zwi khou sumbedza uri dakalo ji kondisela maswina u ita mushumo. Jimethafore ili ji bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 23. **Dakalo ndi mulimo u vhulayaho maswina.**

Afha dakalo li khou vhambedzwa na mushonga wa u vhulaya maswina. Musi muthu o takala zwi sinyusa maswina awe. Musi limethafore ili li tshi buliwa hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 24. **Mugo ndi mulalo kha mukalaha.**

Mugo ndi thanda ine ya shumiswa kha u thusedza muthu a sa koni u tshimbila. Mugo u khou fanyiswa na mulalo wa mukalaha. Zwi amba uri kha mukalaha hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u takala muso o wana mugo wa u muthusedza u tshimbila.

Tsumbo: 25. **Thikhedzo ndi mulalo miḵani yashu.**

Thikhedzo ndi u farisana kha u fhaḵa. Afha thikhedzo i khou fanyiswa na mulalo miḵani yashu. Limethafore ili li khou shumiswa uri sumbedza uri muso vhatu vha tshi khou farisana zwi bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 26. **Tshedza ndi mulalo wa mbilu dzashu.**

Mbilu ndi tshiga tsha vhutshilo. Tshedza tshi vhambedzwa na mulalo mbiluni dzashu. Izwi zwi ambiwa hune thembuluwo ya ḵodea matshiloni ashu, zwi dzhiwa upfi wa rembuluwa ndi hone u tshi wana mulalo mbiluni yau. Zwenezwo zwa bveledza vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 27. **Mushonga ndi mulalo wa muṭani.**

Mushonga ndi muri une wa shuma u fhodza kana wa vhulaya. Afha ndi hune mushonga wa khou fanyiswa na mulalo wa muṭani. Ḳimethafore iḽi ḽi shumiswa hune vhathu vha shumisa mushonga kha u fhelisa khakhathi dza muṭani. Musi khakhathi dzenedzo dzo fhela hu bvukulawa vhuḽipfi ha u takala kha miraḽo ya muṭa. Ḳimethafore iḽi ḽi bvukulula vhuḽipfi ha u takala.

Tsumbo: 28. **Khii ndi mulalo u ri vhusaho.**

Khii ndi tshishumiswa tshi shumisiwaho kha u vula mavothi o khiiwaho. Kha ḽimethafore iḽi khii i khou fanyiswa na mulalo u ri vhusaho Ḳimethafore iḽi ḽi shumiswa kha nyimele I no sumbedza u ri musi ro di hoḽela nḽuni dzashu ri pfa ro tsireledzea kha muvemu. Ḳimethafore iḽi ḽi bvukulula vhuḽipfi ha u takala.

Tsumbo: 29. **Lupfumo ndi mulalo wa vhasiwana.** Lupfumo ndi musi muthu e na thundu nnzhi. Lupfumo lu khou fanyiswa na mulalo wa vhasiwana. Musi vhathu vha si na zwavho, vho wana lupfumo hu bvukuluwa vhuḽipfi ha u takala vha vha na mulalo mbiluni dzavho.

Tsumbo: 30. **Boswo ndi mulalo kha zwoṭhe.**

Boswo ndi muthu a re na manḽa u fhira vhaḽwe. Tshithu tshi no kunda zwoṭhe ndi mulalo. Ḳimethafore iḽi ḽi shumisiwa hu u ṭoda u sumbedza u ri tshithu tshi re na manḽa vhutshiloni ndi mulalo. Ḳimethafore iḽi ḽi bvukuluwa vhuḽipfi ha u takala kha muambi.

Tsumbo: 31. Ṱhamu ndi mulalo wa ndeṅwa.

Ṱhamu ndi tshishumiswa tshine tsha shumiswa kha u kaidza ṅwana musi a sa pfi. Afha Ṱhamu i fanyiswa na mulalo wa ndeṅwa. Limethafore iḽi li shumiswa hu u Ṱoda u sumbedza u shumisa Ṱhamu kha u vhuedzedza muthu o tshinyalaho ṅḽilani. ḽimethafore iḽi ḽi bvukulula vhuḽipfi ha u takala.

Tsumbo: 32. Pfumo ndi mulalo wa vhahali.

Pfumo ndi tshishumiswa tshine tsha shumiswa u lwa ngatsho. Pfumo ḽi khou fanyiswa na mulalo wa vhahali. ḽimethafore iḽi ḽi khou shumiswa hu u Ṱoda u sumbedza pfumo sa tshishumiswa tshi shumiswaho nga vhalwi u ḽisa mulalo. ḽimethafore iḽi ḽi bvukulula vhuḽipfi ha u takala.

Tsumbo: 33. Mulalo ndi tombo ḽa vhasiwana.

Tombo ndi tshiga tsha tshithu tsho khwaṰhaho. Mulalo u khou fanyiswa na tombo ḽa vhasiwana. ḽimethafore iḽi likhou sumbedza u ri mulalo u na maanḽa na kha vhashai. ḽimethafore iḽi ḽi bvukulula vhuḽipfi ha u takala.

Tsumbo: 34. Mulalo ndi ngweṅa kha zwoṰhe.

Ngweṅa ndi tshipuka tshi no wanala maḽini tshine tsha vha tshiga tsha manḽa. Mulalo u khou fanyiswa na ngweṅa. ḽimethafore iḽi ḽi shumiswa kha u Ṱoda u sumbedza u ri

mulalo ndi tshithu tshi re na maanda kha zwithu zwothe vhutshiloni. Limethafore ili li bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 35. **Mulalo ndi khwara ya vhaḥali.**

Mulalo u khou fanyiswa na khwara ya vhaḥali. Limethafore ili li shumiswa hune phondi dza dzhiwa dzo ḥalifha ngeno vhuḥali ha hone hu ha tshifhinga tshipfufhi.

Limethafore ili li shumiswa hu u ḥoda u sumbedza ndeme ya mulalo kha vhutshilo ha ḍuvha liḥwe na liḥwe. Limethafore ili li bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Mulalo ndi ndele i konaho. Ndele ndi muthu ane a ita zwithu nga vhudele.

Tsumbo: 36. **Mulalo u khou fanyiswa na ndele i konaho.**

Limethafore ili li shuma hu ḥoda u sumbedza mulalo sa yone khuthadzo i shumiswaho nga vhatu vho ḥalifhaho. Ndi limethafore li bvukululaho vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 37. **Mulalo ndi tshisima tsha vhudziki.**

Tshisima ndi tshiga tsha u bveledza zwithu zwiwa. Mulalo u khou fanyiswa na tshisima tsha vhudziki. Limethafore ili li shumiswa musi u ḥoda u sumbedza uri mulalo u ḍisa vhudziki vhathuni. Limethafore ili li bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 38. **Mulalo ndi lupfumo lwa lushaka.**

Mulalo u khou fanyiswa na lupfumo lwa lushaka. Limethafore ili li ri sumbedza uri musi vhathu vhe na mulalo vho pfuma vhutshilo. Limethafore ili li bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 39. **Mulalo ndi mutoli wa ṅotshi kha vhathu.**

Mutoli ndi tshibveledzwa tsha ṅotshi tshine tsha ḍifha swigiri. Mulalo u khou fanyiswa na mutoli wa ṅotshi kha vhathu. Limethafore ili li shumiswa hu u ṭoda u sumbedza uri musi hu na mulalo vhathu vha a ḍiphina. Ndi limethafore line la bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 40. **Mulalo ndi thikho kha vhathu.**

Mulalo u khou fanyiswa na thikho kha vhathu. Limethafore ili li shumiswa hu u ṭoda u sumbedza uri mulalo ndi wone mutheo kha vhutshilo ha vhathu. Limethafore ili li bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 41. **Mulalo ndi dzanga kha vha tshilaho.**

Afha mulalo u khou fanyiswa na dzanga kha vha tshilaho. Limethafore ili li shumiswa hu u ṭoda u sumbedza uri mulalo u shuma kha u fhumudza vho ṭhuphiwaho lwa tshifhinga tshilapfu. Limethafore ili la shumiswa li bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 42. **Mulalo ndi tshedza tshi sa fheli.**

Mulalo u khou fanyiswa na tshedza tshi sa fheli. Limethafore ili li shumiswa hu u toda u sumbedza uri mulalo ndi tshithu tsha vhutshilo hothe. Limethafore ili li bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 43. **Mulalo ndi khii ya zwothe.**

Mulalo u khou fanyiswa na khii ya zwithu zwothe. Limethafore ili li shumiswa hu u toda u sumbedza uri mulalo u a shumiswa kha u tandulala thaidzo dzine vhatu vha tangana nadzo. Musi limethafore ili lo shumiswa li bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 44. **Mulalo ndi thamu i lapulaho.**

Afha mulalo u khou fanyiswa na thamu i lapulaho. Limethafore ili li shumiswa hu u toda u sumbedza mulalo sa tshishumiswa tshi vhuedzedzaho vhatu nḍilani. Limethafore ili li bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 45. **Mulalo ndi banga ja mutsheahothe.**

Mulalo u khou fanyiswa na banga ja mutsheyahothe. Limethafore ili li khou shumiswa u sumbedza uri mulalo u na maanḍa a u kona u kunda nyimele dzothe. Kha vhane vha vha vho thetshesela hu tshi buliwa limethafore ili hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 46. **Mulalo ndi mbokoti vhukati ha vhatshili.**

Mulalo u khou fanyiswa na mbokoti vhukati ha vhatshili. Limethafore ili li sumbedza uri mulalo u na maanda a u kunda zwithu zwothe, nga zwenezwo vathu vhothe vha a u shaya. Limethafore ili li bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 47. **Mulalo ndi phuli ya maravhele.**

Mulalo u khou fanyiswa na phuli ya maravhele. Limethafore ili li ri sumbedza uri vhatshinyi vha shumisa mulalo nga ndila ine i si vhe yavhuḍi. Vha dzhia mulalo vha u shumisa kha u ita vhutshinyi tshitshavhani. Limethafore ili li bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa.

Tsumbo: 48. **Mulalo ndi tshiḵangu tsha vhatendi.**

Mulalo u khou vhambadzwa na tshiḵangu tsha vhatendi. Limethafore ili li shumiswa musi hu u toḵa u sumbedza uri mulalo ndi wone u tsireledzaho vathu vha vhurereli ha Tshikreste. Musi limethafore ili lo shumisiwa hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 49. **Mulalo ndi phiriphiri kha vhavhi**

Afha ndi hune mulalo wa khou fanyiswa na phiriphiri kha vhavhi. Limethafore ili li shumiswa hune ha sumbedzwa mulalo u tshi ḍisa u pfa u vhavha kha vathu vhavhi, vha sa u takaleli. Zwi amba u ri limetafore ili li bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha vathu vhavhi.

Tsumbo: 50. **Mulalo ndi swina ja matsilu.**

Mulalo u khou sumbedzwa sa swina ja matsilu. Limethafore ili ji khou shumiswa kha u toda u sumbedza uri vhathu vha songo talifhaho a vhafuni mulalo. Limethafore ili ji bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha matsilu.

Tsumbo: 51. **Mulalo ndi tshinaḍa tsha munna.**

Afha mulalo u khou fanyiswa na munna wa tshinaḍa. Limethafore ili ji khou sumbedza uri mulalo u na maanḍa a u kona u kunda tshithu tshinwe na tshinwe tshilwaho na muthu vhutshiloni. Musi limethafore ili jo buliwa ji bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 52. **Mulalo ndi gungwa ji alamaho lwanzheni.**

Mulalo u khou fanyiswa na gungwa ji re lwanzheni. Limethafore ili ji shumiswa hu u toda u sumbedza uri mulalo ndi tshithu tshi sa kundiwi nga thaidzo ifhio na ifhio. Limethafore ili ji bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 53. **Mulalo ndi bufho ji tengamaho muyani.**

Mulalo u khou fanyiswa na bufho muso ji muyani. Limethafore ili li khou shuma u sumbedza uri mulalo a huna hune u si swike hune wa swika hone vhathu vha vhona ndamulelo. Limethafore ili ji bvukulula vhuḍipfi ha u takala.

4.2.3.2. Mametafore a bvukululaho vhuḍipfi ha u sinyuwa

Kha tshipiḡa itshi tsha mametafore a bvukululaho vhuḍipfi ha u sinyuwa, hu ḡo shumiswa mametafore a fumbili.

Tsumbo: 1. **Masindi u tou vha mmbwa.**

Mmbwa ndi tshifuwo tshiḡuku tsha milenzhe miḡa tshi no huvha, tshi shuma u linda na u zwima. Mmbwa i na zwiito zwa u ḡanza ya dovha ya ḡa maḡanza ayo. Mmbwa ya mboho i dovha ya ḡivhelwa mutshimbili wa u enda i tshi ita zwa vhudzekani na mmbwa dza tsadzi dzo fungulaho i sa khethi. Muthu a fanyisiwa na mmbwa khae hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u sinyuwa ngauri i ḡivhelwa zwiito zwi si zwavhuḡi.

Tsumbo: 2. **Ni tou vha nguluvhe.**

Nguluvhe ndi tshifuwo tshi re na milenzhe miḡa mipfufhi na mutshila mupfufhi wo songanaho tshi sa ḡi hatsi tshi no funesa u vhumbuluwa matopeni. Nguluvhe i ḡivhelwa zwiito zwa vhuyaḡa ya dovha ya vha tshifuwo tshine tshi tshi ḡa maḡafunele a hone a si takadze. Kha muambiwa nae hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u sinyuwa musi o fanyiswa na nguluvhe.

Tsumbo: 3. **Mutukana uyu ndi donngi.**

Donngi ndi tshifuwo tsha muḡa wa dzibere tsha muvhala museḡha tshi no konḡelela u shuma. Donngi i ḡivhelwa zwiito zwa u vha na swili. Arali I sa funi u ita tshithu i a litsha ya vho tou ita nga u tou kombetshedzwa. Arali muthu a fanyiswa na donngi hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 4. **Makhadzi waṅu ndi ṅowa**

ṅowa ndi tshikokovhi tshilapfu tshi si na milenzhe tshi re na vhuṅungu vhu no vhulaha. ṅowa i na zwiito zwa vhutshivha i vhulaha tshithu i si ḽe. Arali ha nga pfi muthu ndi ṅowa, zwi bvukulula vhuḽipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 5. **Zwine na khou amba ndi buse.**

Buse ndi mavu o vhibvelaho lune a kona u vhudzulwa na nga muya. U amba buse ndi u amba zwi si na mushumo. Arali ha pfi muthu o amba buse, ḽimethafore iḽi ḽi bvukulula vhuḽipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo:6. **Ni tou vha mbodza ya muṭhannga.**

Mbodza ndi zwijiwa zwe zwa ri musi zwi tshi bikiwa zwi si vhibve. Ha pfi muthu ndi mbodza zwi amba uri u sumbedza zwiito zwa muthu a songo aluwaho muhumbuloni. Musi ḽimethafore iḽi ḽo shumisiwa ḽi bvukulula vhuḽipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 7. **Musadzi waṅu u tou vha lunyunyu.**

Lunyunyu ndi tshikhokhonono tshiṭuku tshi no fhufha tshi no tshila nga u nwa malofha a vhathu. Tshikhokhonono itshi tshi dzulela u ita muungo u sa imi u re na phosho. Arali ha nga pfi muthu ndi lunyunyu zwi amba uri u na phosho i sa gumi. ḽimethafore iḽi ḽi bvukulula vhuḽipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 8. **Mutukana uyu u tou vha goya.**

Goya ndi tshimange tshi no dzula dakani. Tshimange itshi tshi divhelwa zwiito zwi si zwavhuḽi zwa u tswa. Ndi ḽimethafore ḽine musu ḽo buliwa ḽa bvukulula vhuḽipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 9. **Munna uyu ndi musadzi.**

Musadzi ndi muthu muhulwane wa mbeu ya tshisadzini. Musadzi u dzhiwa sa muthu a songo ḽalifhaho nahone wa mihumbulo miḽuku. ḽimethafore iḽi kanzhi ḽi shumiselwa kha vhathu vha mbeu ya tshinnani hu u ḽoḽa u sumbedza uri vha khou ita zwiito zwine zwa vha nyadzisa. Ndi ḽimethafore ḽine ḽa bvukulula vhuḽipfi ha u sinyuwa muambiwa nae.

Tsumbo: 10. **Mutukana wavho u tou vha bapu.**

Bapu ndi nzie khulwane i sina mabesu. Arali ha pfi muthu u tou vha bapu zwi ambelwa kha muthu muhulwane ane ha koni u ḽilwela ane a rwiwa na nga vhana vhaḽuku. ḽimethafore iḽi ḽi bvukulula vhuḽipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 11. **No tou mala baphanya ḽa musadzi.**

Baphanya ndi khuhu tshena i no fuwelwa u rengisa. Khuhu yenei vhunga i tshi dzula yo valelwa tsitumbani, a i dini kana a i na mikalukalu, nga zwenezwo i vhonala i songo thanya. Ha pfi muthu ndi baphanya zwi ambelwa kha muthu a songo thanyaho.

Limethafore ili ndi line musu lo buliwa la bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 12. **Mukomana waḡu u tou vha khuhu.**

Khuhu ndi lushaka lwa zwiḡoni zwiḡulwane zwi no dzula hayani. Khuhu i ḡivhelwa zwiito zwa u hangwa nga u ḡavhanya. Muthu ane a fanyiswa na khuhu zwi amba uri onoyo muthu u na khangwa. Limethafore ili la shumiswa li bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 13. **Ni tou vha nkho ya munna.**

Nkho ndi khali khulwane kha dzoḡhe i no anzela u tou bwelwa fhasi ha sala mulomo fhedzi ngeno nḡa ya shumiswa u shela halwa kana maḡi. Muthu a fanyiswa na nkho zwi amba uri u a nwesa halwa lwo kalulaho. Limethafore ili li bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 14. **No tou vhuya na muvhuyu wa musadzi.**

Muvhuyu ndi muri muhulu wa ḡaka wo ḡaḡavhuwaho u tshi ya matungo. U aḡwa mitshelo ine yap fi mbuyu. Arali muthu a tshi khou fanyiswa na muvhuyu zwi amba uri u na muvhili wo kalulaho. Limethafore jeneḡi musu li tshi shumisiwa hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 15. **Inwi ni tou vha pfeṅe.**

Pfeṅe ndi phukha khulwane kha ṭhoho ine ya vha na makovhi i funesaho u ḽa mavhele na phame, ndi tshipuka tshi ḽivhelwaho u vhfha. Musi muthu a tshi fanyiswa na pfeṅe khae hu bvukuluwa vhuḽipfi ha u sinyuwa.

Tsumbo: 16. **Vhana vhaṅu ndi khwairi.**

Khwairi ndi tshigwada tsha vhaimbi vhane nyimbo dzavho dza gudiwa nga notsi ngeno nga phanḽa hu na ane a khou khondakita. Ha pfi muthu vhana vhawe ndi khwairi zwi khou amba uri tshivhalo tsha vhana vhawe tsho kalula. ḽimethafore iḽi ḽi bvukulula vhuḽipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 17. **Mudzunga ndi ḽivhiḽa ḽa muṭhannga.**

Vhiḽa ndi fhethu hune vhathu vho lovhaho vha vhulungwa hone. Muthu a fanyisiwa na vhiḽa zwi amba uri o ṭahala. Musi ḽimethafore iḽi ḽi tshi ambiwa ḽi bvukulula vhuḽipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 18. **Musadzi uyu ndi pfukaluhura.**

Pfukaluhura ndi lushaka lwa nzie khulwane i no shumiswa kha u sevha. U vha pfukaluhura zwi ambelwa kha musadzi a no dzulela u ṭaha. Iḽi ndi ḽimethafore ḽine ḽa bvukulula vhuḽipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 19. **Ni tou vha mupfudze wa n̄wana.**

Mupfudze ndi malaṭwa a zwifuwo o omaho. Izwi zwi ambelwa kha muthu a si na thuso.

Ḳimethafore iḷi ḷi bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Tsumbo: 20. **Uyu mueni u tou vha gurannḍa.**

Gurannḍa ndi bambiri ya u vhala mafhungo ine ya bva ḍuvha ḷiḷwe na ḷiḷwe kana luthihi nga vhege. Gurannḍa i ṭumanyiwa na mafhungo a mazwifhi. Arali ha pfi muthu ndi gurannḍa, zwi amba uri hu khou pfi ndi muthu a no zwifha. Ḳimethafore iḷi ḷi bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambiwa nae.

Kha tshipiḍa itshi ndi hune ra wana muthu kana nyito ya muthu i tshi vhambedzwa na zwithu zwi si zwavhuḍi zwa sia zwi tshi sinyusa muambiwa nae.

4.2.4. U BVUKULULWA HA VHUḌIPFI HA MUTHU NGA KHA NYIMBO

Cole (1981:152) a tshi amba nga ha nyimbo dza Tshivenḍa u ri:

“Vhavenḍa understand the use and the meaning of their songs used on different occasions they understand their language...so much that no occasion be completed without songs.”

Izwi zwi amba uri Vhavenḑa vha pfelesa kushumiselwe na ṡhalutshedzo ya nyimbo dzavho dzi shumiswaho kha mishumo yo fhambanaho lungafhani hune hu si vhe na mushumo une wa nga fhela hu si na nyimbo.

Nga ha nyimbo Msomi (1981:19) u ri:

“Vhavenḑa female singers use songs in the expression of their feelings, emotions when they suffer from abuse imposed on them by their sisters-in-law”.

Izwi zwi amba uri vha imbi vha Vhavenḑa vha mbeu ya tshifumakadzini vha shumisa nyimbo kha u bvukulula vhuḑipfi havho ha u vhaisiwa he vha ḑiselwa nga vhahalivho.

Vhavenḑa vha na nyimbo dzo fhambanaho dzi khethekanyiwaho fhasi ha zwigwada zwi tevhelaho:

Vhurereli ha sialala, vhurereli ha Tshikriste, malende na mafhuwe. Nyimbo dzine dza wela kha khethekanyo nkene dzi imbiwa kha mushumo u elanaho nadzo fhedzi. Zwa amba uri sa tsumbo, nyimbo dza Mafhuwe, dzi nga si imbiwe musi hu na mushumo wa vhurereli.

4.2.4.1. Nyimbo dza vhurereli ha Tshikriste

Hu na nyimbo dzo fhambanaho dzi no imbiwa zwiimiswani zwa vhurereli ha Tshikriste.

Khadzo hu katelwa nyimbo dzi bvaho kha bugu dzi tevhelaho: 'Nyimbo dza Tsioni,

`Phalaphala ya mafhungomaqifha, `Nyimbo dza Vhakriste na Nyimbo dza vhatendi (Schwellnus, 1976).

4.2.4.1.1. Nyimbo dza vhurereli ha Tshikriste dzine dza bvukulula vhuqipi ha u takala

Tshiko: Nyimbo dza vhatendi (Schwellnus, 1976)

Tsumbo: 1

Luimbo 25 ndima ya u thoma na ya vhuraru

Vhusiku ha u qifha!

Na sedzaa! Na sedzaa!

Nwana Yesu o nakesaho,

Na Maria o mu lelaho,

Takalani nae.

Vhusiku ha u qifha!

Na zwipfaa! Na zwipfaa!

Ndi vharuwa vho mu rendaho,

Nga luimbo lu qifhesaho,

Murendeni navho.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḁipfi ha u takala kha muimbi. Muimbi u sumbedza o takalela u bebwa ha Yesu.

.

Tsumbo: 2

Luimbo 128 ndima ya vhuvhili na ya vhuḁa

Dakalo ḁoneḁone,

ḁi na aḁivhaho.

Zwe wa ri ḁea zwone,

Wo tshidza vha faho.

Ndo xela wa ntevhela,

Zwe ḁe tshisiwana.

Wa nnyita wa nkovhela

Ndi nga zwi vhala na?

U tshedza tsha ḁaḁulu,

Tshi balanganyaho,

Na maswiswi mahulu,

A ri ofhisaho.

Hee Yesu muvhoneli,

U yone naledzi,

Vhusiku thi nga xeli,

A thi wi, thi redzi.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḁipfi ha madakalo kha muimbi musu atshi ri lupfumo pfumo ndi iwe muhanyisi wanga. U sumbedza o takala mgauri o ḁala vhutshilo. Muimbi u isa phanḁa na u sumbedza u takala musu a tshi ri dakalo lone lone ḁi na a ḁivhaho zwe wa ri nḁea zwone u tshi tshidza vha faho.

Tsumbo: 3

Luimbo 114 ndima ya u thoma

Dzivha ḁa dakalo,

ḁi sa fheliho,

Tshedza tsha mulalo,

U takadzaho,

Ndi we Yesu washu,

U na tshilidzi,

Fhodza mbilu dzashu,

Riḁe vhalidzi.

Luimbo ulwu tshi bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muimbi. Muimbi u sumbedza dakalo ḽine a vha naḽo ḽi ḽinzhi na tshedza tsha mulalo tshi sa fheliho.

Tsumbo: 4

Luimbo 115 ndima ya u thoma na ya vhuvhili

Hee fhungo ḽi ḽifhesaho,

ḽi takadzaho muthu.

ḽa Yesu o ri tshidzaho,

Nga tshilidzi na vhuthu.

Ndi fhungo ḽi ḽifhesaho,

ḽa Yesu o ri tshidzaho.

Mufhodzi wa vhalwalaho,

Mulamuleli washu.

Muruli wa vho ingaho,

U ladza mbilu dzashu.

Ndi fhungo ḽi ḽifhesaho,

ḽa Yesu o ri tshidzaho.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḡipfi ha u takala kha muimbi. Muimbi u sumbedza u takadzwa nga fhungo ḡi ḡifhaho ḡa Yesu o ri tshidzaho. U isa phanḡa nga u sumbedza zwe Yesu a itela vhathu u fana na u fhodza malwadze, muruli wa mihwalo na muladzi wa dzimbilu.

Tsumbo: 5

Luimbo192 ndima 1

Arali ndi nae

Yesu wavhuḡi,

Ndi ḡo ḡi takadzwa ngae

Hunwe haya thi huḡi,

Thi tsha vhaisala

Ndi pfa mbilu yo wa, yo takala.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḡipfi ha u takala kha muimbi. Muimbi u imba u ri arali e na Yesu u ḡo takadzwa ngae. U isa phanḡa nga u sumbedza uri ha tsha vhaisala u pfa mbilu yawe yo wa yo takala.

Tsumbo: 6

Luimbo lwa 199 ndima ya u thoma na ya vhurathi

Hu ḡifha u konana

Ha vha mutendaho.

Vhatendi vha tshi pfana

Murena u khavho.

Hayani ngei ṽaḡḡulu

Hu ḡo ḡifhesa.

Ḳeḷo dakalo fulu

Ḳa vha funanaho.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḡipfi ha u takala kha muimbi. Kha ndima ya u thoma ri pfa muimbi a tshi ri hu ḡifha u konana ha vha mu tendaho. Muimbi u khou takala musi a tshi vhona vhatendi vha tshi khou pfana. U i sa phanḡa nga u sumbedza uri hayani ngei ṽaḡḡulu hu ḡo ḡifhesa.

Tsumbo: 7

Luimbo 201 ndima ya vhuvhili

Muthu uyo u ḡo ima,

Onoyo u nga muri,

We Yehova a u sima,

Milamboni yavhuḁi.

Thavhi dzi sa omiho,

Vhana vha sa kuvhiho,

Zwi ḁibveledza dakalo,

Kha mutendi zwi ḁo ralo.

Ndima iyi ya luimbo i bvikulula vhuḁipfi ha u takala kha muimbi. U sumbedza uri muthu wa mashudu u nga muri wo simiwaho milamboni ya maḁi une matavhi awo a si ome ngeno u tshi dzulela u aḁwa mitshelo tshifhinga tshoṭhe.

Tsumbo: 8 Luimbo Iwa 208 ndima ya vhuvhili

Zwino ḁuvha ḁi tshi ṭavha

Ndi tshi vuwa ndi si na

Zwe zwa ndina, zwe zwa mbavha

Wo thivhela maswina

Mbilu yo takalaho

Ndi tshifhiwa tshau-vho.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muimbi. Ri pfa muimbi a tshi ri a tshi vuwa hu si na zwe zwa mu dina na zwe zwa mu vhaisa. A isa phanḁa nga u sumbedza uri mbilu yo takalaho tshi tou vha tshifhiwa.

Tsumbo:9

Luimbo 224 ndima ya vhuvhili

Ndi ṭuwa ndo takala,

Tenda a mmbidzaho,

He iwe we wa hwala

Zwivhi zwo ntshinyaho.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muimbi. U sumbedza o takala ngauri u khou vhidziwa nga o hwalaho zwivhi zwe zwa mu tshinya.

Tshiko: Phalaphala ya mafhungo maḁifha (Burke,1993)

Tsumbo: 10

Luimbo 1 ndima ya u thoma na ya vhuvhili

Yesu ndi dzina ḁavhuḍi

ḁa murwa Mudzimu,

Li a dīfha dzinḡevheni

Dza vha mu tendaho.

Ndi Dzina ḡi takadzaho

Vhana vha Mudzimu,

Li a vha vhoḡholola-vho

Vhutshinyini havho.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḡipfi ha u takala kha muimbi. Usumbedza a tshi khou takadzwa nga maanḡa a re kha dzina ḡa Yesu ḡine ḡa kona na u vhoḡholola vhatu vhutshinyini havho.

Tsumbo: 11

Luimbo 14 ndima ya u thoma.

Ndi nnyi khonani i ngaho Yesu?

A hu na, A huna;

I nga fhodzaho malwadze ashu?

A hu na, A hu na.

U a dīvha maḡhupho ashu

Nga Ene a ḡo fheliswa,

Ndi nnyi khonani i ngaho Yesu?

A hu na, A h una.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muimbi. Muimbi u sumbedza uri a hu na khonani i fanaho na Yesu ngauri ndi ene mufhodzi wa malwade na mufhedzi wa maḥhupho.

Tsumbo: 12

Luimbo lwa 55 ndima ya u thoma na ya vhuvhili

Takalani, takalani tshi ḍa tshikhathi,

Takalani Murena o ḍo ḍa shangoni

Kha ri huwelele fhungo

Ḷa Yehova ri mu hulise

Takalani o swika mafhungo a ngoho,

Takalani dzitshaka dzi ḍo wana vhutshilo

Shango loḥthe Ḷa penyiswa

Murena Yesu ndi tshedza.

Luimbo ulwu u bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muimbi. U vhudza vhatu u ri kha vha takale ngauri Murena ane a vha tshedza o ḍa shangoni.

Tsumbo: 13

Luimbo: 59 ndima ya vhuṅa

Kha ri konḡelele vha hashu,

Mbilu dzo ḡala nga dakalo

Ri tshi vhandā na zwāḡa zwashu

Ri tshi renda Murena Yesu.

Dakalo ngei phāḡa

Ri ḡo ḡi ṡangana henengei

Dakalo ngei phāḡa

Ri ḡo ḡi ṡangana henengei.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḡipfi ha u takala kha muimbi. U sumbedza hu na dakalo

ḡine vhatendi vha ḡo ṡangana naḡo nga murahu ha lufu.

Tsumbo: 14

Luimbo 71 ndima ya vhuvhili nay a vhuṡanu

Murena u kha ḡi tshila,

Maswina ashu o kundwa

Murena u kha ǫi tshila,

Tshalo a tshi tshe na tshithu

Aleluya, Aleluya

Aleluya, Aleluya

Murena u kha ǫi tshila

Ari tshe na vhusiwana,

U fa ndi u dzhena haya

Ri dzlule ro takala.

Aleluya, Aleluya

Aleluya, Aleluya

Luimbo ulwu lu bvu lu bvukulula vhuǫipfi ha u takala kha muimbi. Muimbi u pfala a tshi sumbedza uri Murena u kha ǫi tshila nga zwenezwo u ǫo kunda maswina a dovha a fhedza vhusiwana. U dovha asumbedza uri u fan di u dzhena hayani hune ha dzula ho takaliwa.

Tsumbo: 15

Luimbo 75 ndima ya u thoma na ya vhuvhili.

Iǫa ha Yesu, hu pfi iǫa!

U vhidza iwe u lenga-fhi?

Ndi vhuthu fhedzi ndi tshilidzi, ndi tshilidzi

Yesu u ri iḁa!

Zwi ḁo naka hani henengei,

Ri tshi dzhena ri sin a zwivhi,

Hayani ngei ha vhuḁi-vhuḁi.

Vhahashu kha ri ye!

Iḁani vhana no vhidzwa vho,

Ivhani vhawe he na mu pfa,

Funani Yesu, ni tshidzwe-vho

Vuwani kha ri ye!

Zwi ḁo naka hani henengei

Ri tshi dzhena ri si na zwivhi,.

Hayani ngei havhuḁi-vhuḁi

Vhahashu kha ri ye!

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muimbi. Muimbi uyu u pfala a tshi khou vhidza vhathu u ya nga u fhambana a tshi vhavhidzela kha Yesu. U ri zwi do ḍifha ri tshi dzhena hayani ri si na zwivhi.

Tsumbo: 16

Luimbo 88 ndima ya u thoma.

Hee, vhatendi! Imbelani

Lufuno Iwa Mudzimu,

Ngei musanda makoleni

Ro fhaḱelwa madzulo.

Ri tshi swika hayani

Ri ḍo vha na dakalo ḵihulu,

Ri tshi vhona Yesu

U ḍo ri fha malamba ashu.

Kha luimbo ulwu, muimbi u bvukulula vhuḍipfi ha u takala. U vhudza vhathu u ri kha vha imbe ngauri vho fhaḱelwa madzulo. U isa phanḁa ngauri ri tshi swika hayani ri ḍovha na dakalo ḵihulu ri tshi vhona Yesu u ḍo ri fha malamba ashu.

Tsumbo: 17

Luimbo 90

Ri tshi swika ngei musanda,

Ho tangwaho nga vharuṅwa,

Hone haya ha vhakhethwa,

Yerusalema Jiswa.

Ri ḑo ḑi ṭangana hone,

Tsini na mulambo wa vhutshilo.

Khuluṅoni ya Mudzimu,

Hone ho nakaho.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḑipfi ha u takala kha muimbi. U sumbedza uri hu tshi swikiwa ngei musanda Yerusalema ndi hune vhatu vha ḑo ṭangana tsini na mulambo wa vhutshilo, fhethu ho nakaho.

Tshiko: Nyimbo dza VhaKriste (Crum, 1927)

Tsumbo: 18

Luimbo 57 ndima ya vhuraru

Dakalo nga vhunzhi

Ndi kha u humbula

Zwivhi nga u dala zwanga

A tshi rwelwa kha thanda

A thi tsha hwala

Renda Murena muya wanga

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u takala musi a tshi sumbedza uri u na dakalo nge a hangwelwa zwivhi zwawe.

Tsumbo:19

Luimbo 64

Ndimba ya u thoma

Ha dāvho luimbo kha nḅe

Dakalo na u takadza

Ndi imba misi nga misi

Vhuḍi hone ha Yesu

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u takala musi muimbi a tshi sumbedza uri kha ene ho ḍa dakalo na u takala. Ndi ngazwo a sa fhidzi u imba nga ha vhuḍi ha Yesu.

Tsumbo: 20

Luimbo 72

Takalani ni khae Murena,

Thambo dza vhuvhi o tshukhula,

Ngao malofha ri kha di ofhani?

Yesu ndi washu kha zwothe.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muimbi na vhathetshelesi. Muimbi u takalela uri thambo dza vhuvhi dzo tshukhulwa a dovha hafhu a tanzwiwa nga malofha zwenezwo zwa sia a sa ofhi tshithu.

Tsumbo: 21

Luimbo 77

Hu na shango javhuḍi-vhuḍi

Ri ji vhona who nga lutendo

Khotsi u lindela e hone

O ri lugisela madzulo.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muimbi nga u sumbedza uri hu na shango javhuḍi ji vboniwaho nga lutendo, ndi hone he khotsi a lindela vhathu vhe a vha lugisela madzulo a hone.

Tsumbo:22

Luimbo 93

Li ɔo vha dakalo musi tshifhaɔuwo,

Tshi re tshawe nɔe ndi tshi vhona,

Zwi ɔo takadza nɔe ndi kha ɔuvha ɔa khaɔo

Dzi ɔo vha hone na khareni.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuɔipfi ha u takala kha muimbi. Izwi zwi pfala musi atshi ri ɔi ɔo vha dakalo musi a tshi ɔo vhona Murena, zwi ɔo mu takadza musi nga ɔuvha ɔa khaɔo musi a tshi ɔo ambadzwa khare.

Tshiko: Nyimbo dza Tsioni. (Maiwashe, 1989)

Tsumbo: 33

Luimbo 19

Ndimba ya u thoma

Vhona lufuno lwa Yesu,

He a ri renga lufuni,

O fela oɔthe mathubwa,

O xelaho.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muimbi. Muimbi u sumbedza u takadziwa nga lufuno lwa Yesu.

Tsumbo: 34

Luimbo 82

Ndimba ya vhuraru

Takalelani Murena

U ri kundela milingo,

Iḍani hune a rendwa

Inwi no ṭulutshelwaho.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muimbi na kha vthathetshelesi.

Tsumbo: 35

Luimbo 103

Ndimba ya u thoma na ya vhuvhili

Rendani noṭhe Yehova

Murena wa vhoṭhe.

Shangoni na ngei Ṭaḍulu

Ni rende Murena.

Vharuṅwa vha vhakhethwakhethwa

Vha mu losha vhoṭhe.

Shangoni na ngei ṭaḍulu

Ni rende Murena.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muimbi na kha vhathetshelesi.

Tsumbo 36

Luimbo 149

Ndimā ya vhuvhili

Ni ḍibveledza ha Yesu

A shumelwe nga dakalo

Nga dzingosha dza muḍalo

Kha rendiwe a tendiwe.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muimbi na kha vhathetshelesi.

Tsumbo 37

Luimbo 174

Ndimā ya u thoma na ya vhuvhili

Hu rendiwe nga dakalo,

Rothe ri takale.

Hu rendwe Murwa Mudzimu,

Renda Murwa Muthu.

Dzina Jawe Ji funwaho,

Ndi Jo tondiwaho,

Ndi wa maanḁa na vhuhwaho,

Ene Randalamo.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḁipfi ha u takala kha muimbi.

Tshiko: Khorasi dza Tshikriste

Idzi ndi khorasi dzine dza imbiwa kerekeni dzo fhambanaho. Khorasi idzi musi dzi tshi imbiwa dzi bvukulula vhuḁipfi ha u takala.

- Muthethejeje.
- Riḁe ri dzula ro takala.
- Ro takala Murenani.
- Mbilu yanga yo takala, ya dovha ya pembela.
- Ro takala, ro takalela ḁuvha heji.

4.2.4.1.2. Nyimbo dza vhurereli ha Tshikriste dzine dza bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa

Idzi ndi nyimbo dzine dza imbiwa musi vhathu vha songo takala. Kanzhi dzi imbiwa musi vhathu vhe kha nyimele dza malwadze na mpfu. Ndi nyimbo dzine ngadzo vha bvisela vhuḵungu havho khagala.

Tshiko: Nyimbo dza Vhatendi

Tsumbo: 23

Luimbo 57

Ndima ya vhuvhili na ya vhuraru

Vho rwa muvhili woḵhe

Malofha a bva hoḵhe

Vho zwi itelani?

Vha mu tandedza khare

Ya mipfa, vha pfa mare

Kha ene naa o tshinyani?

Naa o vha tshinya ngani?

Muvhuya vha mu rwani?

Dzi sa vhaliwiho?

Huufha e si mutshinyi,

Vhane vha pfi vhatshinyi,

Ndi riṅe ri sa rwiwiho.

Huufha e si mutshinyi?

Vhane vha pfi vhatshinyi

Ndi riṅe ri sa rwiwiho.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi u su mbedza u vhaiswa nga vhuḵungu ho pfiswaho Yesu ngeno a songo tshinya tshithu vhe vho riṅe vhatu ro tshinyaho.

Tsumbo: 24

Luimbo 59

Ndimba ya vhuvhili

Khare ya mipfa i ṭhohoni yau,

Vho pfela mare na khoḥheni hau,

Vho u ombela, wa fa u thandani,

Zwo vhifha hani?

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḁipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi u sinyuswa nga ha musi Yesu a tshi pfiwa vhuḁungu na u tambudzwa thandani ya tshifhambano. U zwi sumbedza sa zwiito zwo vhifhaho.

Tsumbo: 25

Luimbo 61

Ndima ya vhuvhili na ya vhuraru

Vha tshi isa tsengoni,

Vhoḁhe vha tshi u hwelela,

U si na he wa ḁilwela

U fela vha lovhaho

Zwino kha vhathu ndi nnyi –ha?

A ḁo u livhuhaho?

Vha tshi sengisa muvhuya,

Vha u rwa vha tshi thathedza

Hoḁhe he vha u shengedza

U fela vha lovhaho.

Zwino kha vhathu ndi nnyi-ha

A do u livhuhaho?

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi u khou vhaisiwa nga Yesu musi a tshi iswa tsengoni a sa ḍilweli. Vho murwa vha tshi mu thathedza a tshi fela zwivhi zwa vhathu.

Tsumbo: 26

Luimbo 63

Ndima ya u thoma u swika kha ya vhuḵa

Vhonani hee ndi muthu-ḡe!

Zwi vhavha hani wee!

Vha tou ri nga ri likite,

A fe a vhulawe.

Hu sengisiwa Yesu naa?

Ene o tondaho?

Kani o tou vha tshinya-ha,

Vha tshi mu laḵa-vho.

Ḷhoho yo pfi i ambare

Khare i vayaho

Khofheni vho shata mare

Lu ṭungufhadzaho.

U loshwa nga u hoya shuu!

Naa a ni shoni naa!

Ni tamba ngae, onoyu,

Hee inwi maswina!

Mbilu lila u khathuwe

Yowee vhuvhi hanga

Zwe a pfi nga a vhambiwe

O vhambwa nga zwanga.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḁipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi u sumbedza u pfa vhuḁungu nga zwe Yesu a itwa vha tshi mu vhamba kha thanda ya tshifhambano. O sumbedza vho mu vhulaya lwa vhuḁungu a si na mulandu.

Tsumbo: 27

Luimbo 219

Nḡe shango ḡo nndina, ndi ḡivhi

Naa ḡo mpfumisani?

Mikhuvha ya vhathu ndi mivhi

Yo nḡhupha ya bveledza ni?

Ndi nnyi a no fulufhedzea?

U ngafhi a sa dini?

Ndi Yesu, we a ri ḡea

Lupfumo lu sa sini.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḡipfi ha u sinyuwa kha muimbi. U pfala a na mbilaelo ya uri a hu na muthu ane a fulufhedzea nahone a sa dini.

Tsumbo: 28

Luimbo 220

Ndo hulelwa u yo dzhena,

Nḡuni ya khotsi anga.

Ngei ḡaḡulu ha murena,

Ho yaho mbilu yanga.

Zwa shangoni zwi a sina,

Zwo nnetisa, zwi a dina

Ndo hulelwa henengei.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kana u vhai sala kha muimbi. U zwi pfa musi a tshi ri zwo muhulela lune ha tsha funa na u tshila fhan o shangoni u vho tama u fa a ya ha khotsi awe. Zwithu zwa shangoni zwo mu netisa zwo mu dina.

Tsumbo:29

Luimbo 222

Hayani ndi ngafhi?

Ndi pfa ndo lemeliwa, ndi ruliwa ngafhi?

Shangoni a huna zwi takadzaho

Zwivhi na maḥupho a netisaho.

Aiwa, aiwa, ho khudaho

A huho shangoni ḵo tshinyalaho.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muimbi. U sumbedza o lemelwa nga zwa vhutshilo vhuno lune a vhuya a vhudzisa uri hayani ndi ngafhi ngauri o netiswa nga zwivhi na maḥupho a hu na zwi mutakadzaho.

Tshiko: Phalaphala ya mafhungo maḡifha

Tsumbo:30

Luimbo:44

Ndimā ya u thoma u swika ya vhuḡa

Musi ḡumbu ḡihulu,

ḡi tshi lemedza mbilu,

Na vhuḡhi vhu tshi nkunda,

Saḡhane a tshi nndinga.

U nkumbule khosi yanga

U nkumbule khosi yanga

Ndi tshi pfa zwivhi zwanga,

Zwi tshi vhavha mbiluni,

Zwi ḡuse iwe khosi,

Ndi tshidzwe nga tshilidzi.

U nkumbule khosi yanga

U nkumbule khosi yanga

Ndo dalelwa nga lufu

I da! u tuse nyofho,

Duvha Ji tshi kovhela,

Na swiswi Ji tshi ntanga.

Musi maɖuvha anga

Shangoni o no fhela

A thi u vhoni Khosi

Nda gonya makoleni

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuɖipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi u sumbedza o tɔngana na zwo vhifhaho, zwi lemedzaho mbilu. U sumbedzwa o dalelwa nga lufu tshine tsha vha tshithu tshi si tshavhuɖi tshi ɖisaho vhuungu kha vhathu.

Tsumbo:31

Luimbo 2

Ndimba ya vhuraru

Vhonani ha tɔhoho yawe,

Zwanɖa zwawe na milenzhe

Vho mu vhambela kha thanda

E na vhuṭungu vhuhulu.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḡipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi u sumbedza vhuṭungu he Yesu a vhu pfa thandani ya tshifhambano musi a tshi khou vhambiwa.

Tsumbo:32

Luimbo 10

Ndimba ya u thoma na ya vhuvhili

Ro fa riṅe vhathu Yesu

Ro vhulawa roṭhe,

Nga zwivhi zwashu zwenezwi

Ro tshinyala roṭhe.

Zwi na malwadze na lufu

Zwivhi hezwi zwashu,

Ri na ḡora na maṭhupho

Nga milandu yashu.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḡipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi u sinyuswa nga zwivhi zwa vhathu zwo vha tshinyaho zwi re na malwadze na lufu.

Tshiko: Nyimbo dza Vhakriste

Tsumbo: 33

Luimbo 58

Ndimba ya vhuṅa

Ri tshi onesana

Mbilu dzi a vhavha,

Mbilu dzone dzi nthihi

Ri ḡo ḡi vhoneana.

Luimbo ulu lu bvukulula vhuḡipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi u sumbedza u pfa vhuṅungu vhune ha vha hone musi muṅwe washu o lovha.

Tshiko: Nyimbo dza Tsioni

Tsumbo: 34

Luimbo 42

Ndimba ya u thoma nay a vhuvhili

Zwivhi izwi zwanga

Zwo anda, zwo hula.

Zwi lemela zwi tshi nkunda

Ndo swifhala mbilu.

Ndo vhuya nda linga

Uri zwi kupulwe,

Ngoho tshika yo dombela

Zwi tshe zwo ḡi ralo.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḡipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi u vhaiswa nga u anda ha zwivhi zwawe zwine zwa mu lemela na u mu kunda.

Tsumbo: 35

Luimbo 73

Ndimba ya u thoma nay a vhuvhili

Ro kotama ri lilela

Uyu we a ḡuwa

O dzulaho o ḡigeḡa

ḡaḡulu hu khethwa

Vhutshilo hashu ndi mini?

Vhu fhira sa mungu,

Ri vhuzelela buseni,

Hu ne ra ḡo sina.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḁipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi u khou vhai sala nga u lovha ha muḁwe.

Tsumbo:36

Luimbo152

Ndimba ya u thoma na ya vhuvhili

Yawee! mpfelevho vhuḁungu

U mvule vhuḁungu hanga

U na tshilidzi tshihulu

Wa tenda ndi ḁo vuledza.

Yawee! nḁanzwevho ndi muvhi

Ndi ḁibula nga zwillilo

Ndo kundelwa, ndi a lovha

Ndi rovhedzwa nga luvalo.

Luimbo ulwu lu vukulula vhuḁipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi u khou vhai swa nga vhuvhili hawe.

Tsumbo: 37

Luimbo 163

Ndima ya thoma.

Ngoho swiswi ndi Jihulu,

Mbilu yanga yo swifhala,

Hone vhutshinyi vhuhulu,

Ha zwithu zwine nda ita.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḁipfi ha u sinyuwa kha muimbi. U sumbedza uri mbilu yawe yo swifhadzwa nga swiswi Jihulu.

Tsumbo: 38

Luimbo 177

Ndima ya vhuvhili

U neta na maḁungu,

Zwo tou dzima kha nḁe.

Zwoḁhe ndi vho ndivhisa,

Dindini Ji sa gumi.

Mufunwa o netaho,

U vhidzwa nga Mudzisa.

U tshidzwa ho vhinaho,

U dirula ha mbilu.

Luimbo ulwu lu bvukullula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muimbi.

4.2.4.2. U bvukuluwa ha vhuḍipfi ha muthu nga kha nyimbo dza malende

4.2.4.2.1. Nyimbo dza malende dzi bvukululaho vhuḍipfi ha u takala.

Tsumbo: 39

Matakadza mbiluni,

Ndi riwana.

Tshuu tshuu bebi,

Ndi riwana.

Makhulu na mukwasha vha takadzwa nga mini?

Nga riwana.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u takala kha muimbi na vhathetshelesi. Ndi

luimbo lune lwa anzela u imbiwa musi hu na setshela vhathu vho takala.

Tsumbo: 40

Vho ja vha takale,

Vho Muzila!

Vha takale vha tambe zwanḁa.

Vho Muzila!

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḁipfi ha u takala kha muimbi na vhathetshelesi. Ndi luimbo lwa malende lune lwa imbiwa musi hu tshi khou nwiwa na u Jiwa ho takaliwa.

4.2.4.2.2. Nyimbo dza malende dzi bvukululaho vhuḁipfi ha u sinyuwa

Tsumbo: 41

Halwa,

Halwa ndi halwa ḁe?

Vhu no dziḁwa vhathu,

Kwengweledzani vhokhotsimunene,

Riḁe ri a tuwa.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḁipfi ha u sinyuwa kha muimbi. U sumbedza o vhaishala nge a dzimiwa halwa.

Tsumbo: 42

ḁa vha dzhakaḁila

Ahe Mutondi,

La vha dzhakaṭila.

Mutondi!

Nda renga mmbete,

La vha dzhakaṭila, Mutondi!

Nda renga zwithu zwoṭhe,

La vha dzhakaṭila, mutondi!

Ndi vha tonde ngani?

Ahe Mutondi.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi u sumbedza uri u ita zwithu zwoṭhe fhedzi muitelewa ha zwi vhoni.

Tsumbo 43:

Maheehee

Nḍuni yanga a thi funi maheehe,

Nḍuni yanga....

Nḍuni yanga a thi funi tshika

Nḍuni yanga mani vhone!

Mufarekano u thutha muḓi naa vhannani?

U a thutha muḓi na?

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḓipfi ha u sinyuwa kha muimbi. U sumbedza o sinyuswa nga u hevhedza he a hu pfa nga ngomu ḓuni musi munna wawe e na mufarekano

Tsumbo: 44

Tamatamu mungana

Luambo lu si na ḓuvha ndi ḓo vhuya nda fa,

Ahejeje tamutamu mungana.

Nḓe ndi ḓo vhuya nda fa wee!

Ahejeje tamutamu mungana

Kha vha lidze ndwevha wee!

Ahejeje tamutamu mungana

Ndi ḓo vhuya nda fa nga vhanna vha vhariwe wee!

Ahejeje tamutamu mungana

Ndo rengisa nguluvhe nga mulandu wa ḓala wee

Ahejeje tamutamu mungana.

Luimbo ulu lu bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muimbi. U sumbedza a songo takala ngauri ene ha na munna. Zwa u sa vha hawe na munna u vhona zwi tshi movhea khomboni ya u vhulahwa nga vhaṅe vha vhanna vhane a funana navho.

Tsumbo: 45

Mufarekano,

Mufarekano u a thutha muḍi na vhannani?

U a thutha muḍi naa?

U a thutha muḍi na no sedza?

U a thutha muḍi.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi u sumbedza u vhaisiwa nga mufarekano ane a khou mu thuthela muḍi.

Tsumbo: 46

Vha re na vhanna vhavho

Vha re na vhanna vhavho vha a ṭonga

Saga!

Vha vho tou nga vho to vha beba

Saga!

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Ndi luimbo lune lwa khou goḍa vhatu vho maliwaho uri vhanna vhane vha vha navho vha tou nga ndi vhana vhe vha beba.

Tsumbo: 47

Vhu a swa,

Vhu a swa mutondovhila,

Vho nkhakhela!

Vhannani wee nḡe ndi nga zwi pfa,

Vho nkhakhela!

Ndo vha ndo hangwa,

Vho nkhakhela!

Zwauri musadzi muhulu ndi themamuḍi

Vho nkhakhela!

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa. Muimbi u sumbedza u vha isala nga maitete a Vhavanḍa a uri musadzi muhulwane muḍini ndi ene a no vhudziwa mafhungo.

Tsumbo: 48

Ndo vha ndo vha tendela

Ndo vha ndo vha tendela,

Vho dina nga u kanda riwana

Mbokoti yo fhinguluwa ya phiguluwa,

Vho dina nga u kanda riwana.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḁḁpi ha u sinyuwa kha muimbi. U sumbedza uri o vha o tenda uri a nga dzhena navho ḁuni fhedzi ha vho no dina nga u kanda riwana wawe zwine zwa vha zwithu zwi si zwavhuḁi.

4.2.4.3. U bvukuluwa ha vhuḁipfi ha muthu nga kha nyimbo dza mafhuwe

Mafhuwe ndi nyimbo dzine dza imbiwa nga vhafumakadzi musi vha tshi sinḁa mavhele nga maḁautsha.

Tsumbo: 49

Nyanḁa u vhone maḁembe,

Nyanḁa u vhone maḁembe,

Vhusiwana vhu lidza nzhivha,

Vhulidza na khwali shangoni.

Zwi na nḡe a zwi na muḡwe,

Zwa vhuhadzi zwi tou bebelwa,

Vhuhadzi ndi ḡama ya thole,

Ya fhufhuma ri a fhunzhela.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḡipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi u sumbedza sa muthu ane a khou tambudziwa nga vhatu vha vhuhadzi.

Tsumbo: 50

Riḡe ri sinḡa mabokolilko,

Ri tshi sinḡela maḡaolala.

Maḡithu a fhanu a ḡa sa mutshenzhe,

A tshi ḡa a sa furi.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḡipfi ha u sinyuwa kha muimbi na kha vhatsheshelesi. Muimbi u sumbedza a tshi khou shuma mishumo i lemelaḡo sa u sinḡa mavhele o kaḡiwaho a songo swika ane musi u tshi a sinḡa a suvha.

Tsumbo: 51

Mukosi wo lila

Mukosi wo lila Vho Nyawasedza mmawe hae

Wo lila wo lila,

Tshinwe na tshinwe vha ri ndi nxe

Nqadzi i tshi rwa ni tinge mulambo

Ni do vha wana vha kha di tamba.

Luimbo ulwu lu bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muimbi. Muimbi uyu u vha isala ngauri tshinwe na tshinwe tshi no tshinyala vha pomokedza ene.

4.2.5. U BVUKULUWA HA VHUḌIPFI HA MUTHU NGA KHA THANGI DZA MADZINA ZWAO.

Dzina ndi nqila ine muthu, tshithu kana fhethu ha vhidziswa zwone. Milubi (2004:71) a tshi tšalutshedza dzina u ri:

“Dzina ndi ipfi li ne ra vhidza nga lo muthu kana tshinwe tshithu. Dzina li nwe na li nwe li na thangi. Thangi ya dzina i nga wanala yo fhambana na inwe zwi tshi bva kha uri hu na thangi dza madzina dzo fhambanaho.”

Vhañwali Lutrin na Pincus (2007:16) vha tshi amba nga ha madzina vha ri:

“A noun is a naming word, every person, place or thing is identified with a name, without which we would not be able to communicate or understand one another.”

Izwi zwi amba uri dzina ndi ipfi ja u vhidza tshithu. Muthu muñwe na muñwe, fhethu. Dzina ndi tshithu tshihulwane vhutshiloni ha vhatu. Arali ho vha hu si na madzina, luambo lwo vha lusa do vha hone ngauri lwo vha lu tshi do vha lu si na vhaambi vhalwo. Ngauralo ri nga di ri na vhatu vho vha vha tshi do vha vha sa koni u amba. Tshiñwe ndi uri zwithu zwothe zwi re kha lifhasi, khamusi na zwi re kha liṭaḍulu, zwothe zwi na madzina zwine muthu a zwi vhidza ngao.

Zwi tshi bva kha ṭhalutshedzo dza dzina dzi re afho nṭha zwi sumbedza uri dzina ndi nḍila ine zwithu zwa vhidziswa zwone. Nḍila yeneyo i kona u ṭalusa tshithu kha zwiñwe.

Milubi (2004:68) a tshi ṭalutshedza thangi u ri:

“Thangi ndi ine ya thoma ipfi. Ndi yone ine ya ḍa phanḍa ha mudzi, mudzi wa kona-ha u tevhela thangi. Mudzi wone u tevhelwa nga mutshila. ”

Nevhuṭalu, Mammphwe na Mmbi (2015:28) ndi vhe musi vha tshi amba nga ha thangi dza madzina vha ri:

“Kha nyambo dzothe dza vharema madzina a vhekanywa nga dzithangi dzao u bva kha kilasi 1 u swika 23. Hone ha thangi dza madzina a Tshivenḁa dzi fhelela kha kilasi

Kha tshipiḁa itshi tsha u bvukulula vhuḁipfi nga kha madzina zwao hu ḁo shumiswa tsumbo dza fumiḁa.

Tsumbo: 1. Na henefha vhukati hu na kilasi dzi siho. Dzina ji vhumbwa nga thangi ya dzina na tsinde ja dzina. Madzina a thangi dzo fhambanaho a na zwine a angaredza.”

Poulos (1990:11) ene a tshi amba nga ha thangi dza madzina uri:

“Every noun belongs to what has been traditionally called a noun class by virtue of the form of its prefix.”

Izwi zwi amba uri dzina jinwe na jinwe nga mvelo ji wanala nga fhasi ha kilasi ya dzina zwi tshi ya nga ha tshivhumbeo tsha thangi. Thangi dzi bvedza thalutshedzo dzo fhambanaho kha madzina.

Poulos (1990: 13) a tshi isa phanḁa u nea tsumbo dzi tevhelaho hu u ḁoḁa u sumbedza uri tsinde ji a kona u shuma na thangi dzo fhambanaho zwine zwa bvedza phambano kha zwine maipfi a amba zwone. U shumisiwa ha tsinde –thu kha kilasi dzo fhambanaho:

Tsumbo: 2

- a. Muthu (kilasi ya 1)
- b. Vhathu (kilasi ya 2)
- c. Vhuthu (kilasi ya 14)
- d. Tshithu (kilasi ya 7)
- e. Dithu (kilasi ya 21)

Tsumbo i re afho n̄ṭha i sumbedza ṭhalutshedzo dzo fhambanaho dzo ḡiswaho nga thangi dza madzina. Ho shumiswa thangi mu-(1), vha-(2), vhu-(14), tshi-(7), na ḡi-(21). Thangi idzi dzoṭṭhe dzo ṭumiwa kha tsinde –thu.

Du Plessis na Maḡadzhe (1999:26) vha tshi amba nga ha kilasi ya dzina vha ri:

“Madzina ri nga a ḡivha nga u shumisa mofolodzhi, ndi uri hu tou vha na mimofimi ine ya wanala kha madzina. Madzina oṭṭhe kha nyambo dza Afrika (dza vharema) a wela fhasi ha inwe ya kilasi dza madzina, nahone kilasi dza madzina idzi dzi ḡivhea nga thangi dzine dza pfi ndi thangi dza kilasi dza madzina.”

U ya nga ha Ziervogel na vhanwe (1979:2) thangi dza madzina dzo khethekanyiwa u ya nga dzikilasi u bva kha 1 u swika kha 21 kha luambo lwa Tshivenḡa.

Kilasi dza madzina	Thangi dza madzina	Tsumbo
1	Mu-	Musadzi
2	Vha-	Vhasadzi
1a	-	Khotsi
2a	Vho-	Vho-khotsi
3	Mu-	Muri
4	Mi-	Miri
5	Li-	Liṅo
6	Ma-	Maṅo
7	Tshi-	Tshimange
8	Zwi-	Zwimange
9	N-	Nṅu
10	Dzin-	Dzinṅu
11	Lu-	Lufuno
12	-	-
13	-	-
14	Vhu-	Vhudele
15	U-	U ṅea
16	Fha-	Fhasi
17	Ku-	Kule
18	Mu-	Murahu
19	-	-
20	Ku-	Kusidzana
21	Di-	Diṅhu

Matinya (2003:17) o amba nga ha kilasi dza madzina na vhuḍipfi a sumbedza zwi tevhelaho:

4.2.6. U BVUKULUWA HA VHUḌIPFI HA MUTHUNGA KHA KILASI DZA MADZINA

Kilasi 1 na 2

Idzi ndi thangi dza madzina dzine dzo hwala vhunzhi ha madzina a vhathu. Dzi vhonala nga thangi Mu- kha vhuthihi na thangi Vha- kha vhunzhi.

Tsumbo: 3

Kha vhuthihi:

Vhunzhi

a. Mutukana	vhatukana
b. Munna	vhanna
c. Musadzi	vhasadzi
d. Mukegulu	vhakegulu
e. Mukalaha	vhakalaha

Du Plessis na Maḡadzhe (1999:31) ndi vhe vha tikedza izwo zwi re afho nṯha vha tshi ri:

“The appearance of the prefix mu-and vha- in the nouns seem to denote respect, affection and courtesy towards the ethnic group being referred to.”

Izwi zwi amba uri u vhonala a thangi mu- na thangi vha- kha madzina zwi bveledza ṯhonifho, lufuno na vhuthu kha mirafho ya khou ambiwa nga hayo.

Kilasi 1a na 2a

Kilasi iyi kha vhuthihi a i na thangi, kha vhunzhi i dzhia thangi ya vho-. Thangi vho-ishumiswa kha zwithu zwo fhambanaho.

Tsumbo: 4

- a. Kha vhunzhi: Vhomme>Vhomme vhanzhi a vha takaleli u mamisa.
- b. Kha tshigwada tsha vhafumakadzi: Vhomme>Vhomme vha mirabelo vho swika.
- c. Mufumakadzi wa vhafunzi: Vhomme>Vhomme vho funza thabeloni ya Lavhuṅa.
- d. Kha u sumbedza ṭhonifho: Vhomme>Havha ndi vhone vhomme vha fhanu muḍini.

Thangi vho- i a dovha ya shuma na dzina vhukuma kha u sumbedza tshiimo tsha muthu.

Tsumbo: 5

- a. Vho-Vele
- b. Vho-Denga
- c. Vho-Makatu
- d. Vho-Mudau
- e. Vho-Polosi

Kha maipfi ayo a re afho nṭha Vho- yo shuma na dzina vhukuma hu u ṭoda u sumbedza ṭhonifho kha vhathu vhahulwane. Muthu muhulwane musi o vhidziwa nga heyi nḍila khae hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u takala.

Kilasi ya 5 na ya 6

Madzina a kilasi idzi a dzhia ḷi- kha vhuthihi ngeno kha vhunzhi a tshi dzhia ma-.Kha maṅwe madzina thangi iyi ya ḷi a i sumbedzwi. Kiḷasi idzi dzi angaredza madzina a thithilidzo na maṅwe madzina mapambiwa. Kiḷasi idzi dzi angaredza zwithu zwinzhi sa zwipuka na vhathu, fhedzi kha ngudo iyi hu ḍo sedzwa tshipiḍa tsha madzina a vhathu

fhedzi. Thangi idzi mmbili dzi bvukulula vhuḍipfi ha muthu musu dzo shumisiwa. Fhungo iḷi ḷo khwaḥisedzwa nga. Du Plessis na Maḍadzhe (1999:49) musu vha tshi ri:

“Thangi ḷi- tshiḥwe tshifhinga I wanala yo rangela phanḍa matsinde a re na madungo manzhi a no thoma nga themba. Musu zwo ralo ḷi- I nga amba ḥhalutshedzo yo ḍoweleaho, ya thithilidzo na ya u sasaladza.”

Izwi zwi amba uri hune ha vha hu tshi khou sumbedziwa u sasaladza kha muthu kana kha lushaka thangi ḷi- i ḍo shumiswa madzuloni a thangi Mu-.

Tsumbo: 6. Tsumbo kha vhuthihi:

a. ḷi- +Muvenda>ḷivenḍa

Kha tsumbo yo ḥewaho afho nḥa kha maipfi musu ho shumisiwa thangi ya ḷi- kha ḷivenḍa hu bvukuluwa vhuḍipfi ha u sinyuwa ngauri vha pfa vha tshi khou sasaladziwa na u nyefuliwa.

Tsumbo: 7. Tsumbo kha vhunzhi

a. Mavenda

Thangi ya ḷi- na ya ma- dzi shuma na kha u titilidza madzina.

Tsumbo: 8

- a. Tsumbo: χ i +Mukegulu>gegulu
- b. χ i-+mukalaha>galaha
- c. χ i +musadzi> χ isadzi
- d. χ i + \acute{n} wana> \acute{d} ana
- e. χ i +musidzana> χ isidzana
- f. χ i+mutukana>dukana

Tsumbo: 8 Kha mafhungo:

- a. χ isidzana ili a χ i \acute{t} honifhi vhathu vhahulwane.
- b. Dukana ili χ i a tswa.
- c. χ isidzana χ anga χ a ambara χ i a faneliwa.
- d. Dukana χ anga χ i fhira kilasi yo \acute{t} he nga mbalo.

Kha tsumbo ya (a) na ya (b) thangi χ i- musi yo shumiswa i bvukulula vhu \acute{d} ipfi ha u sinyuwa kha muambi musi a tshi shumisa maipfi χ isidzana na dukana u vha a tshi khou sumbedza u dinalea nga zwiito zwine zwa khou itiwa. Ngeno kha tsumbo dzo \acute{n} ewaho kha (c) na (d) thangi χ i- musi yo shumisiwa i tshi bvukulula vhu \acute{d} ipfi ha u takala. Zwi khagala uri afha muambi u khou \acute{d} ihudza na u \acute{d} i \acute{t} ongisa nga nyito yo bveledzwaho.

Zwi tshi bva kha tsumbo idzo dzi re afho nṅha thangi ya ḽi-(kilasi5) i a kona uri musi yo shumisiwa ya bvukulula vhaḽipfi ha madakalo ya dovha hafhu ya bvukulula ha tsinyuwo zwi tshi bva kha uri thangi yeneyo yo shumiswa ngafhi.

Kilasi ya 7 na ya 8

Kha kilasi idzi hu wanala thangi tshi- na thangi zwi-. Thangi tshi i sumbedza vhuthihi ngeno thangi zwi i tshi sumbedza vhunzhi.

<p>9. Tsumbo:9 (kha vhuthihi):</p> <p>Tshisadzi tshanga tshi shuma nga maanḽa.</p> <p>Tshisidzana tshaṅu tsho naka.</p> <p>Tshitukana tshaṅu tsho ṽalifha.</p> <p>Tshikegulu tsha hashu tshi bika zwiljiwa zwavhuḽi.</p> <p>Tshikalaha tshanga tsho vhuya mushumoni</p>	<p>10.Tsumbo:10 (kha vhunzhi):</p> <p>Zwisadzi zwanga zwi shuma nga maanḽa.</p> <p>Zwisidzana zwaṅu zwo naka.</p> <p>Zwitukana zwaṅu zwo ṽalifha.</p> <p>Zwikegulu zwa hashu zwi bika zwiljiwa zwavhuḽi.</p> <p>Zwikalaha zwashu zwo vhuya mushumoni</p>
---	--

Zwi tshi bva kha tsumbo dzo ṅewaho afho nṅha musi thangi tshi- na zwi- dzo shumiswa dzi bvukulula vhuḽipfi ha u takala.

Du Plessis na Maḽadzhe (1999:54) vha ri:

“Maipfi a u sasaladza na u nyefula

Tshiduna

Tshisadzi

Tshikegulu”

Tsumbo:11 Tshisadzi itshi ndi tsha nnyi?

Kha tsumbo iyi thangi ya tshi- musi yo shumiswa yo bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa.

Thangi lu- ya kilasi 11

Thangi lu- ndi ine musi yo shumiswa kha dzina ya bvukulula vhuḍipfi ha lunyadzo.

Tsumbo: 12. Sa tsumbo:

- a. Lunna lwa Masindi lwo swika mulovha.
- b. Lusadzi lwawe lu a Jesa.

Kha tsumbo dzo newaho afho nṯha maipfi lunna na lusadzi musi o shumisiwa a bvukulula vhuḍipfi ha tsinyuwo ngauri a sumbedza lunyadzo.

Thangi Ku- ya kilasi 20

Heyi ndi kilasi ya vhuthihi i bveledzaho u ṯukufhadza madzina. Kha nyimele heyi thangi zwi-ya kilasi 8 i shuma kha u bveledza vhunzhi ha madzina a thangi ya ku-.

Tsumbo: 13.

- a. Kutukana kwanga ku na vhudele.
- b. Kubwanana kwawe kwo naka.
- c. Kudededzi kwo thoma u shuma ṅaniwaha.
- d. Kunna ukwu ku dzula ku kwoṅhe.

Kha tsumbo idzo dzi re afho ṅṅha thangi ku- yo shumisiwa kha u ṅukufhadza madzina. U shumisiwa ha thangi Ku- kha maipfi kubwanana na kutukana zwo bvukulula vhuḍipfi ha lufuno na u takalela. Kha tsumbo ya vhuraru na ya vhuṅa thangi ku- kha maipfi kudededzi na kunna i bvukulula vhuḍipfi ha u dinalea kha muambiwa nae ngauri u pfa o nyadzea.

Thangi dzo shela mulenzhe zwiḥulwane kha u bvukulula vhuḍipfi ha muthu kha luambo lwa Tshivenda.

Thangi dzi bvukululaho vhuḍipfi ho fhambanaho musi dzo ṅumiwa kha madzina o ḍowealeho dzi katela dzo sumbedzwaho kha Tafula ire afho fhasi.

Thangi	Kilasi		
		U takala	U sinyuwa
Vha-	2	+	-
Vho-	2a	+	-
Ḳi-	5	+	+
Ma-	6	+	+
Tshi-	7	+	+

Zwi-	8	+	+
Lu-	11	-	+
Vhu-	14	-	+
Ku-	20	-	+
Ḑi-	21	-	+

4.2.7. U BVUKULUWA HA VHUḐIPFI HA MUTHU NGA KHA MAIPFI A TSHIVENḐA

Hornby (1988:889) a tshi ḑalutshedza maipfi a maḑamba u ri:

“swear word is a word used in swearing”

Maḑamba ndi u shumisa maipfi ane a vhaisa.

U ya nga ha BBC English Dictionary (1992:398):

“If someone swears, they use rude or blasphemous language, often because they are angry”

Izwi zwi amba uri arali muthu a tshi khou semana, vha shumisa maipfi o bvaho kana luambo lu si lwavhuḑi, kanzhi ndi musi vho sinyuwa.

Tsumbo:14

Musadzi waṅu ndi **ndeṅwa**

Nwana uyu ndi **goṅoṅo**

Munna uyu ndi **goswi**.

Maemu u tou vha **ḍabaḍaba**.

Ni tou vha **tsilu**.

Mutukana uyu ndi **danana**.

Musidzana uyu ndi **vavhi**.

Munna uyu ndi **mpengo**

Maipfi o swifhadziwaho afho nṯha a si ane musi ḵo iivhanyiwa na muthu a takala. Ndi maipfi ane a bvukulula vhuḍipfi ha u dinalea kha muambiwa nae.

4.3. VHUSHAKA VHUKATI HA VHUḌIPFI NA LUAMBO

Vhuḍipfi na luambo zwi na vhushaka ha tsinitsini lune tshinwe tsha ḍitika nga tshinwe kana tsha bvelela nga murahu ha musi ho vha na tshinwe. Kha ḵa vhushaka vhukati ha vhuḍipfi na luambo Barret na vhaṅwe (2016:583) vha ri:

“If language helps to constitute emotion, then people who speak languages with different emotion concepts should not just communicate emotion differently, but should perceive and experience it differently.”

Arali luambo lu tshi thusa kha u bveledza vhuḍipfi, zwenezwo vhathu vhane vha amba nyambo vhe na vhuḍipfi ho fhambanaho a vha tei u tou bula vhuḍipfi ho fhambanaho fhedzi, vha fanela u ri vha dovhe vha vhone na u tshenzhela vhuḍipfi nga nḍila yo fhambanaho. McLaren (2010:28) u khethekanya vhuḍipfi havhuḍi na hu si havhuḍi musi a tshi ri:

“There are good emotions and bad emotions. Good emotions are the ones that make us easy to be around while bad emotions are the one that shake things up”.

Ngeno vhuḍipfi vhu si havhuḍi vhu vhune ha ritha zwithu. McLaren u i sa phanḁa a ri Izwi zwi amba uri hu na vhuḍipfi havhuḍi na vhuḍipfi vhu si havhuḍi. Vhuḍipfi havhuḍi ndi vhune ha ri leludzela hune ra vha ri hone:

“The good emotional states are happiness, pleasantness, and joyfulness. Examples of bad emotions are depression, anger, rage, anxiety and jealousy.”

Izwi zwi amba uri vhuḍipfi havhuḍi ndi vhuḍipfi ha madakalo. Tsumbo dza vhuḍipfi vhu si havhuḍi ndi mutsiko, mbiti, mbilaelo, u sa dzulisea na vivho.

Kha vhutshilo ha ḍuvha l̄in̄we na l̄in̄we ho d̄ala u sa kona u thusa vhatu vha re kha vhuḍipfi ha vhuḵungu. Kanzhi ri tou vha khokhovhedza nga maipfi ane ra a shumisa. Vhuḍipfi vhuñwe na vhuñwe vhu na mushumo matshiloni a vhatu. Vhatu vhanzhi vha takalela u shandukisa vhuḍipfi vhu si havhuḍi vha vhu isa kha vhuḍipfi havhuḍi. Vhuḍipfi ha muthu vhuñwe na vhuñwe vhu na mulaedza na ndivho yaho. Vhuḍipfi ndi ha ndeme naho vhu tshi nga vha vhu si havhuḍi ngauri ndi tshipiḡa tsha muhumbulo wa muthu na matshilisano.

Kha vhutshilo ri wana vhatu vha tshi swika hune vha ḵoḡa u dzumba vhuḍipfi havho. U fana na musu muthu wa munna a tshi khou u pfa vhuḵungu zwi a konḡa u ri u tou mu wana a tshi khou lila. Uhu u dzumba vhuḍipfi zwi na vhuḵaka na nḡila ine vhanna vha aluswa ngayo u ya nga mvelele. Hu dovha ha vha na maidioma a Tshivend̄a a no khwaḵisedza izwo a no nga a tevhelaho: 'munna ha lili.' na 'miḵoḡdi ya munna i wela thumbuni.

Musi muthu a sa bviseli khagala vhuḍipfi hawe zwi ita uri a si kone u dzhia tsheo, u bveledza miḵoro, mabono, na u tikiwa kana u tikana na vhañwe. Tshiñwe tshifhinga musu wo tsikea u a shaya muthu wa u amba nae. Musu muthu o bvisela vhuḍipfi hawe khagala i vha in̄we ya nḡila dza u ḡivhadza vhañwe hu na ndavhalelo ya u ḡo wana thuso. Muthu a nga wana thuso nga kha khonani, mashaka, dzibugu, vhaḡivhi vha muhumbulo na huñwevho. Hu na masiandaitwa a si avhuḍi nga murahu ha musu muthu a songo bvisela vhuḍipfi ha vhuḵungu khagala, kha vhañwe zwi vhangal malwadze a no nga mutsiko a ne a nga fhedza o vha swikisa lufuni.

4.4. VHUSHAKA VHUKATI HA VHUḐIPFI NA MVELELE YA TSHIVENḐA

U ya nga ha mvelele ya TshivenḐa, hu na zwithu zwine musu zwo ambiwa zwa bvukulula vhuḐipfi ha u sinyuwa kha muthu a ḑivhaho mvelele ya TshivenḐa ngeno kha vha sa ḑivhi mvelele ya TshivenḐa zwi sa dini.

Kha TshivenḐa arali muthu a ri 'avha ndi vhahulu', u vha o shumisa ḑiidioma ḑine ḑa amba uri vha a lowa. Kha muambi a sa ḑivhi mvelele ya lushaka lwa VhavenḐa a nga amba fhungo ḑi a tshi khou amba zwiimo zwa vhathu. Kha vhane vha ḑivha mvelele ya VhavenḐa fhungo ḑi ḑi nga bveledza vhuḐipfi ha u dinalea ngauri u baḑekanyiwa na vhuloi a si zwithu zwavhuḑi. Ndi fhungo ḑine ḑa dina nga ḑila ine muambi waḑo a nga fhelela khothe ya tsengo.

4.5. MVALATSWINGA

Kha ndima iyi ya vhuṅa ndi he muṭoḍisisi a ṅwala nga ha vhuḍipfi vhu bveledzwaho nga mirero. Mirero yeneyo yo khethekanywa ha bva mirero i bvukululaho vhuḍipfi ha u takala kha vhathu vha tshinnani ngeno i tshivhaisa vhathu vha tshisadzini. Muṭoḍisisi o isa phanḍa nga u sumbedza mirero i bvukululaho vhuḍipfi ha u takala na i bvukululaho vhuḍipfi ha u sinyuwa. Ho dovha hafhu ha sumbedzwa maidioma ane a bvukulula vhuḍipfi ha u takala na ane a bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa. Ho sumbedzwa vho na mametafore ane a bvukulula vhuḍipfi ha u takala na ane a ḍisa vhuḍipfi ha u sinyuwa. Kha ndima iyi u ya phanḍa ho dovha vho ha sumbedzwa vhuḍipfi vhu bveledzwaho nga thangi dza madzina, vhushaka vhu re hone vhukati ha vhuḍipfi na luambo, na vhushaka vhu re hone vhukati ha vhuḍipfi na mvelele.

NDIMA YA VHUṬANU

5. DATA I BVAHO KHA VHAFHINDULI

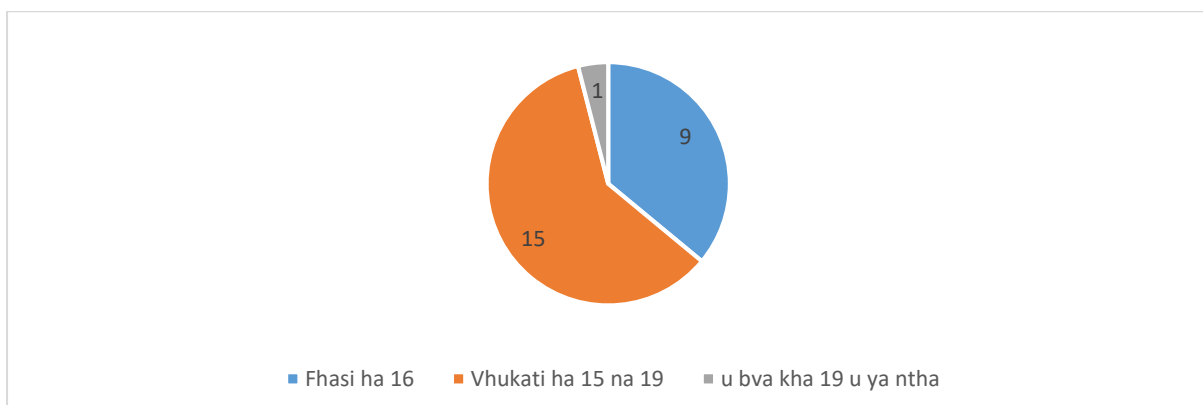
5.1. Mvulatswinga

Ndima iyi i khou amba nga zwo wanalaho kha phindulo dza mbudzisavhathu. Iyi ndi data yo wanalaho kha vhafhinduli vhe vha khethekanyiwa vha bva zwigwada zwiraru. Zwenezwo zwigwada ndi vhagudiswa, vhadededzi na mahosi. Zwo wanalaho zwo kona u saukanywa zwi tshi bva kha zwe zwigwada zwo bulwaho zwa fhindulisa zwone.

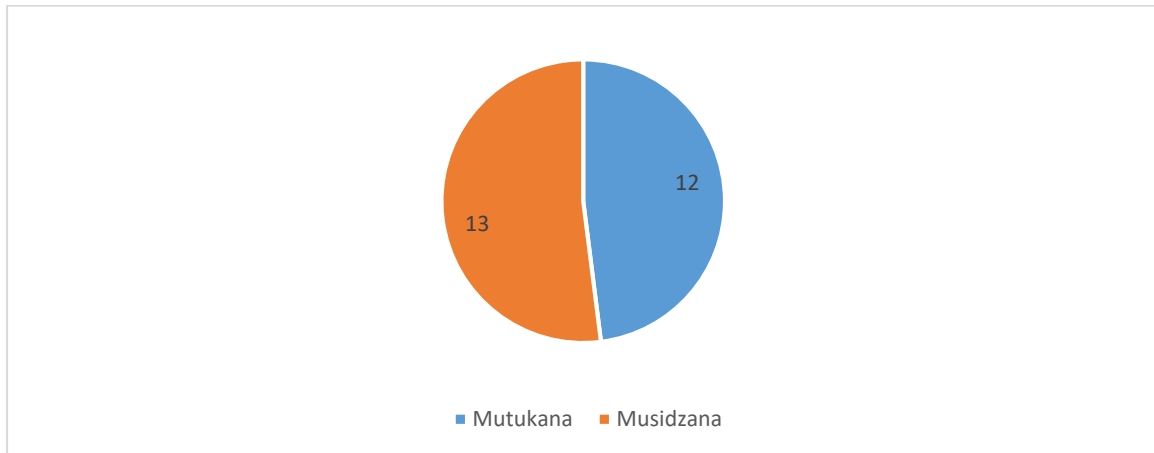
5.2. MAWANWA A MBUDZISAVHATHU

5.2.1. MAWANWA A: A bvaho kha vhagudiswa

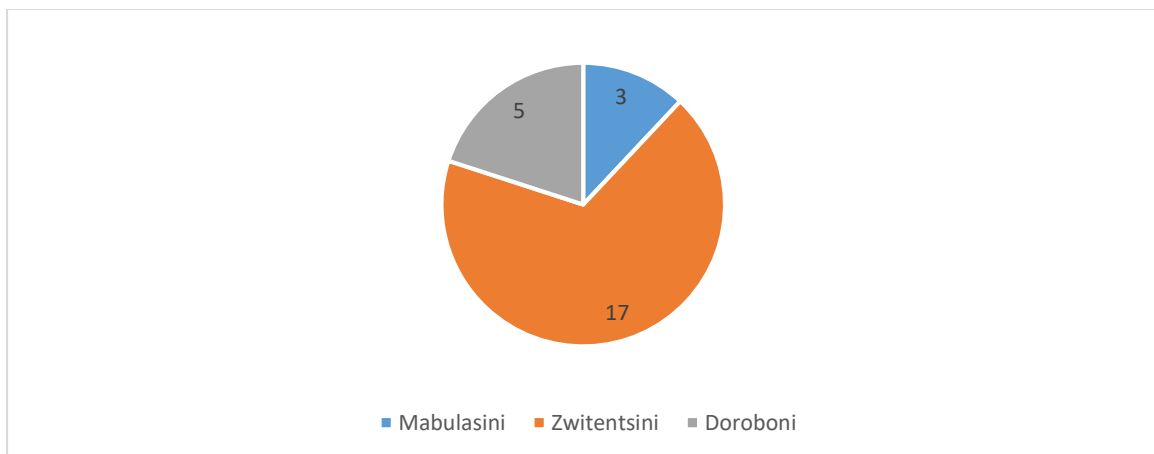
Vhukale haṅu ndi vhufhio?

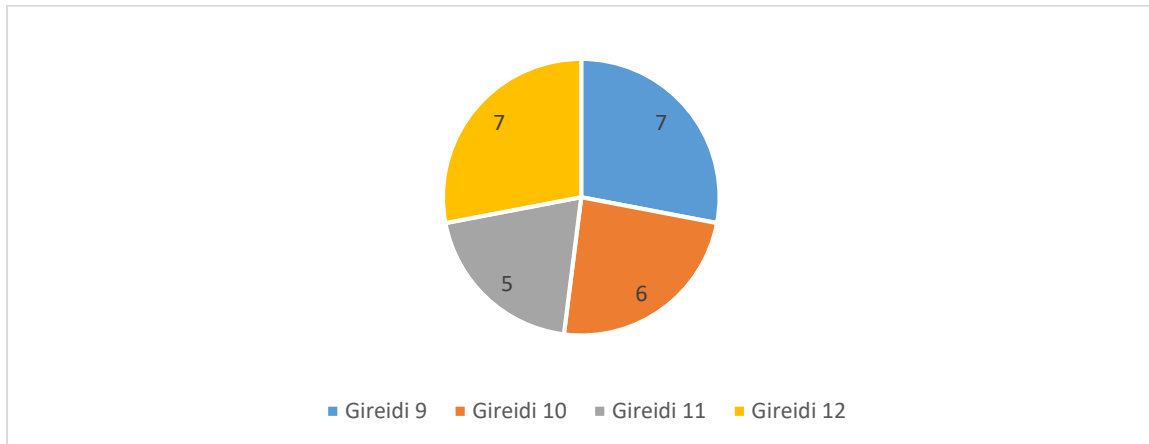
Ni wa mbeu ifhio?

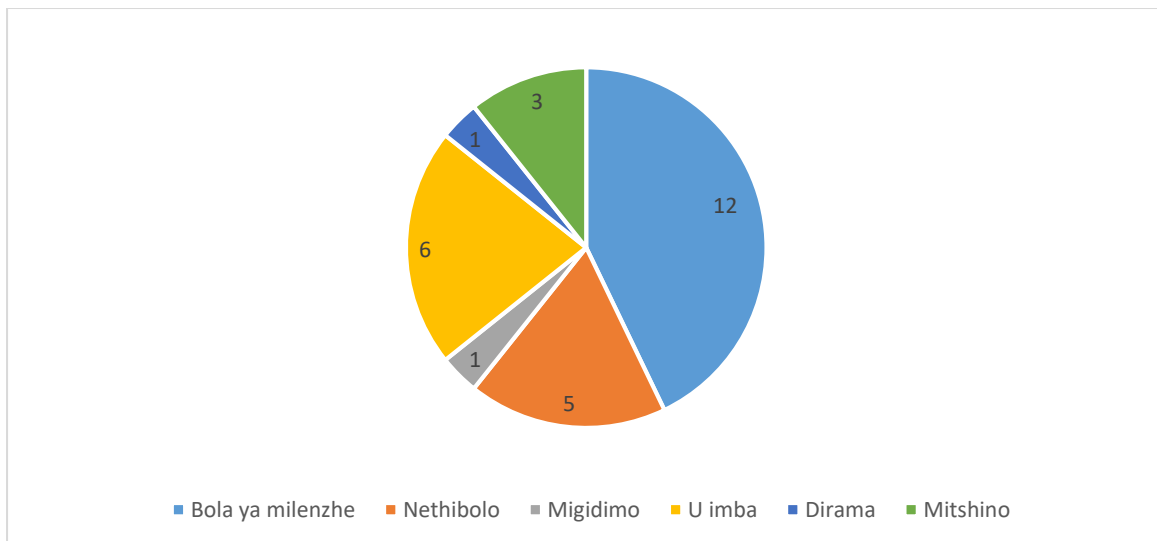
No bebelwa ngafhi?

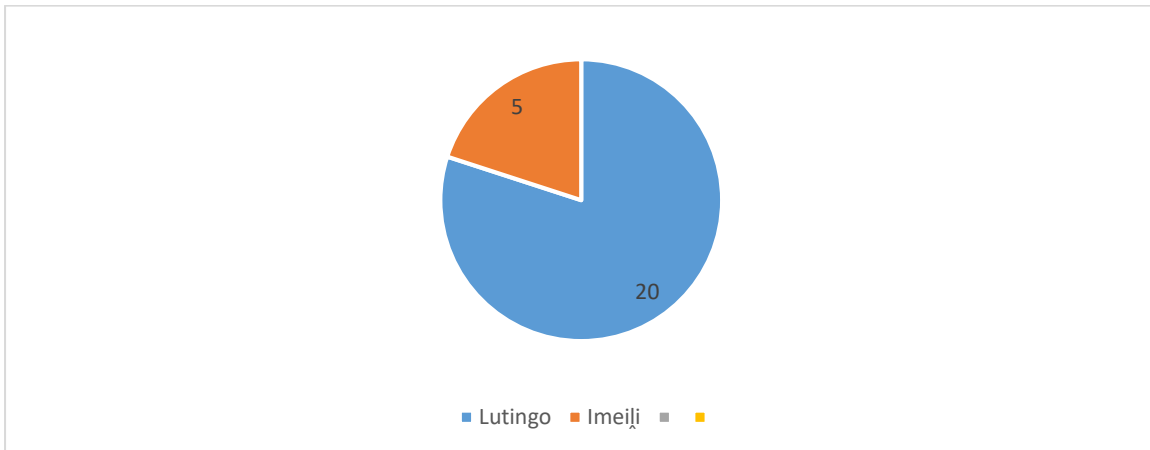
Ni kha greidi ifhio?

Ni takalela mitambo ifhio?

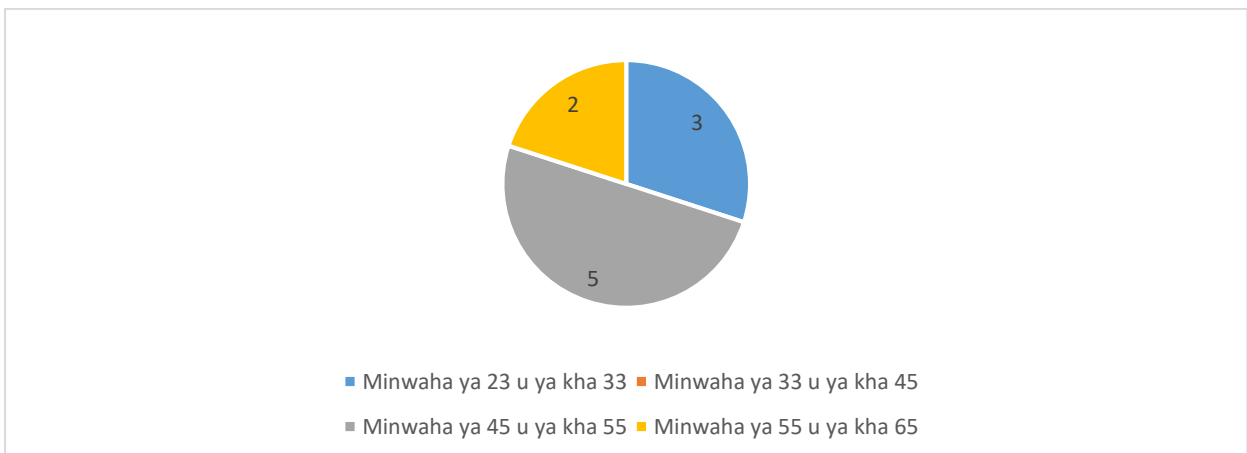

Ri nga ni kwama hani?

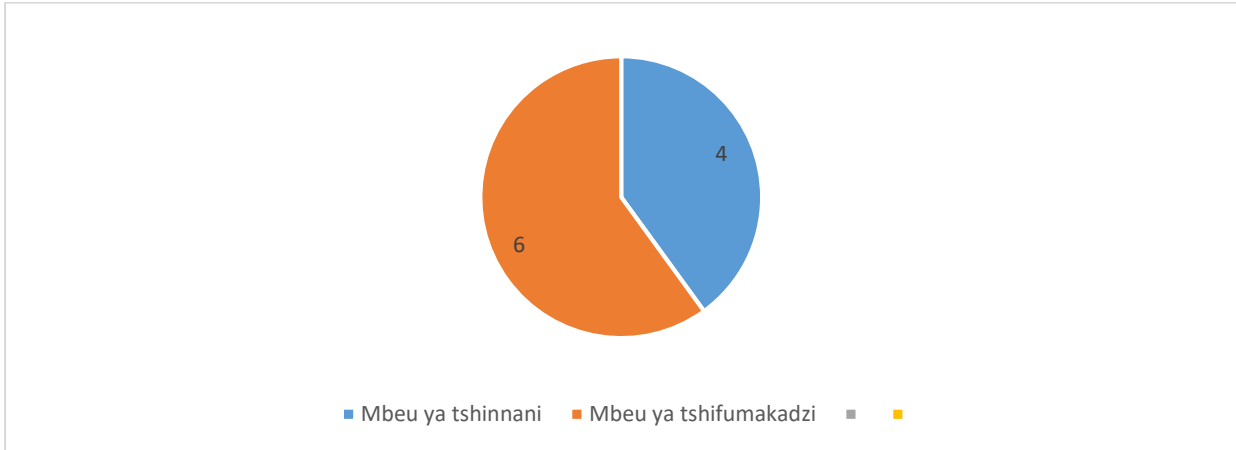

5.2.2. MAWANWA B: A bvaho kha vhadededzi

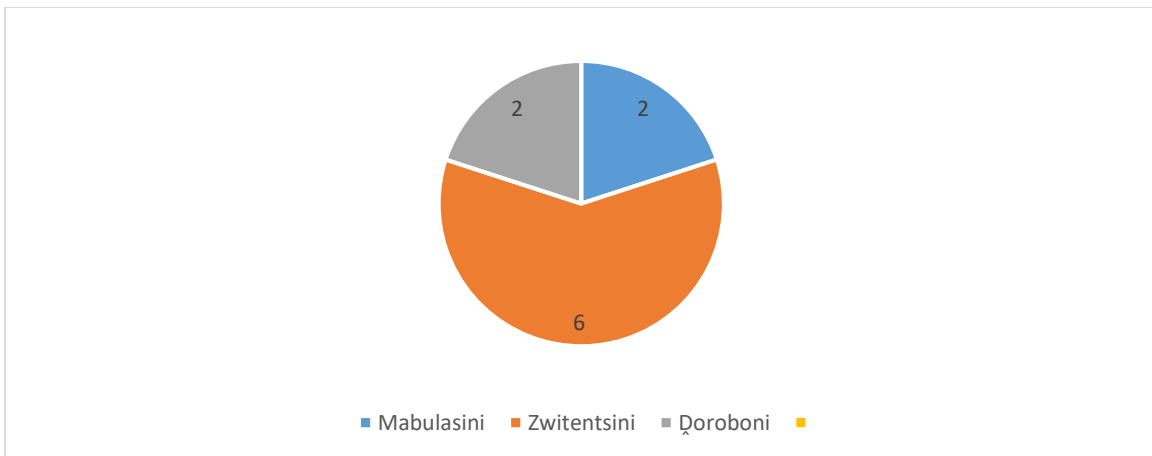
Vhukale havho ndi vhufhio?

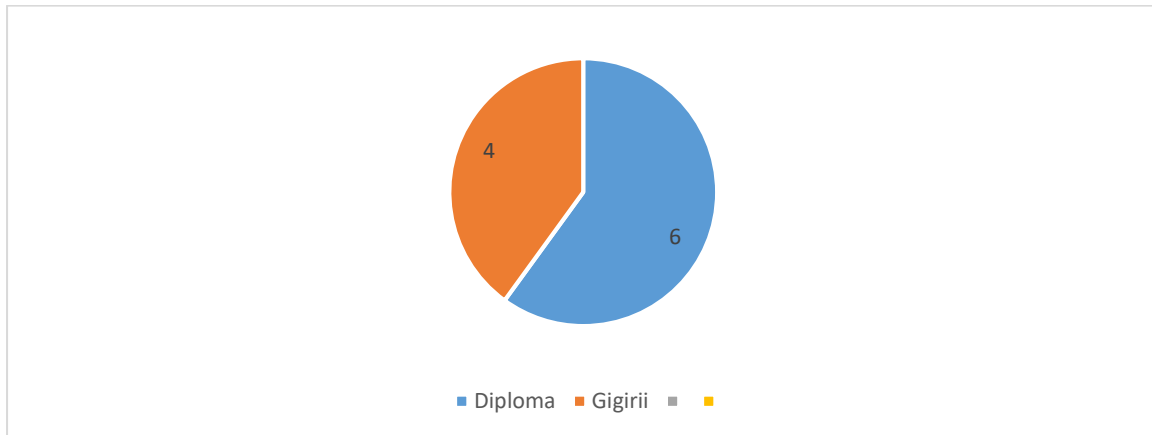
Vha wa mbeu de?

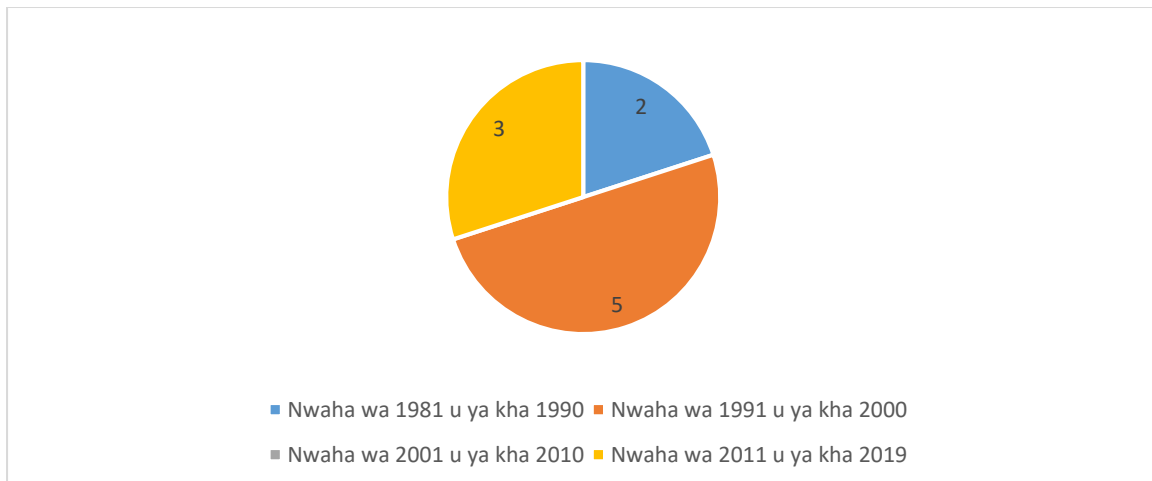
Who bebelwa ngafhi?

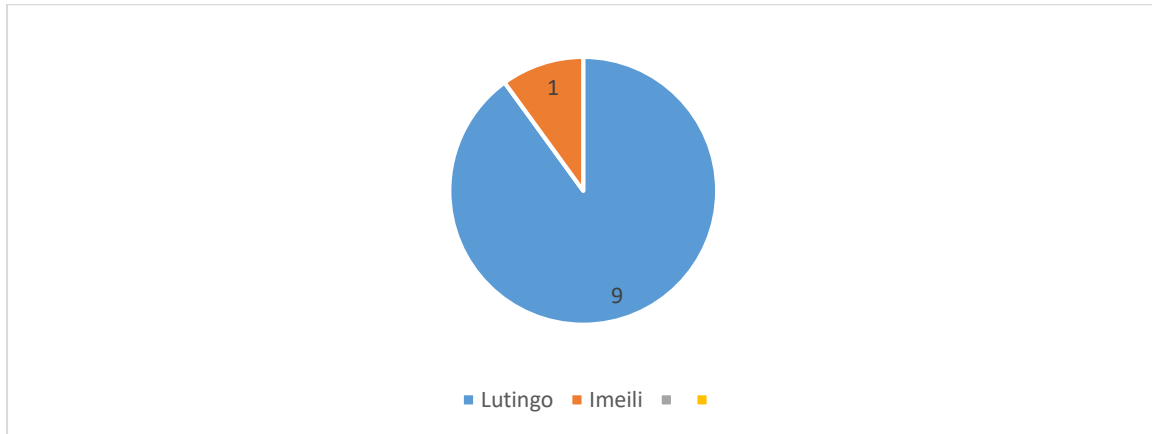
Vha na ndalukanyo dzifhio dza vhudededzi?

Ndalukanyo i re afho n̄tha vho i wana nga n̄waha ufhio?

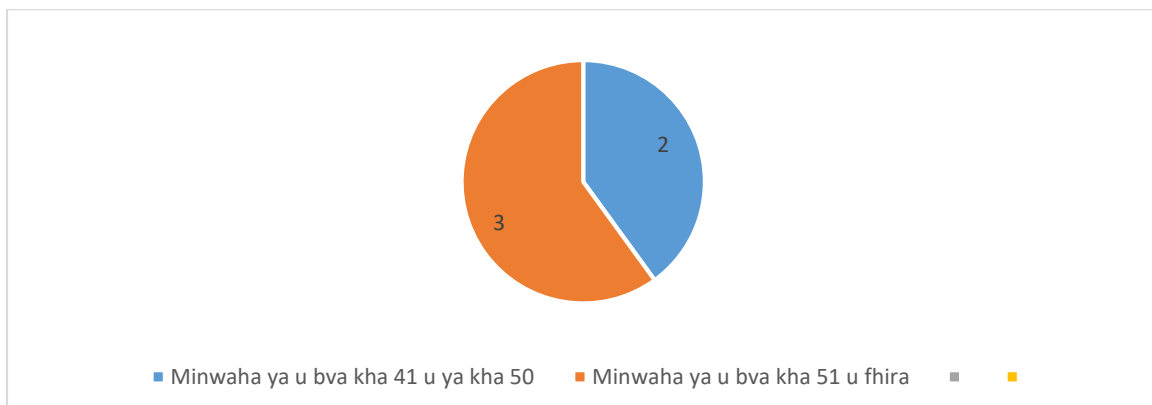

Ri vha kwama hani?

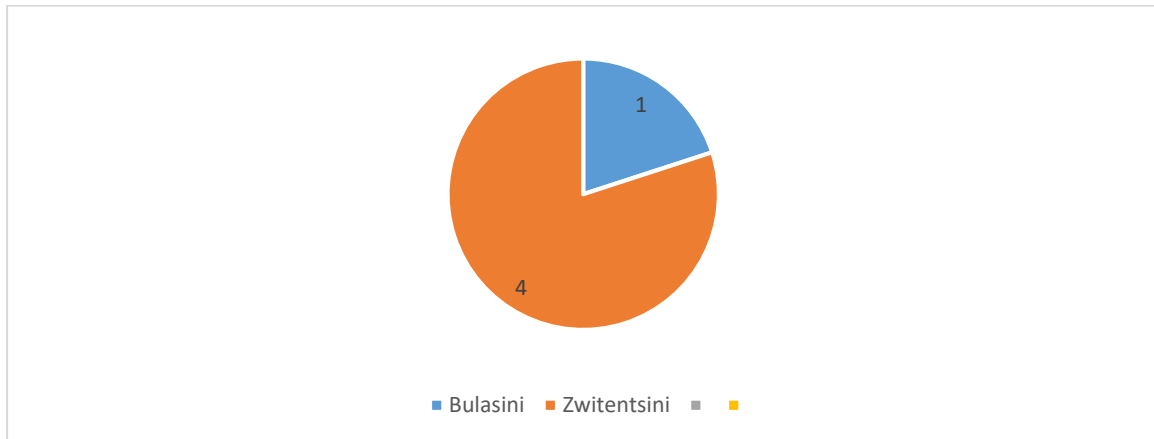

5.2.3. MAWANWA C: A bvaho kha mahosi

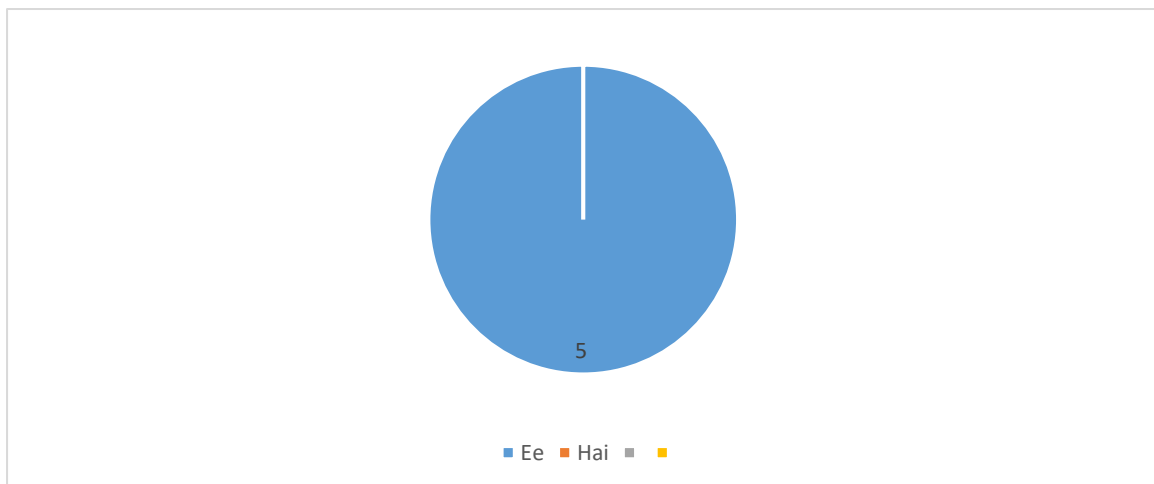
Vhukale havho ndi vhufhio?

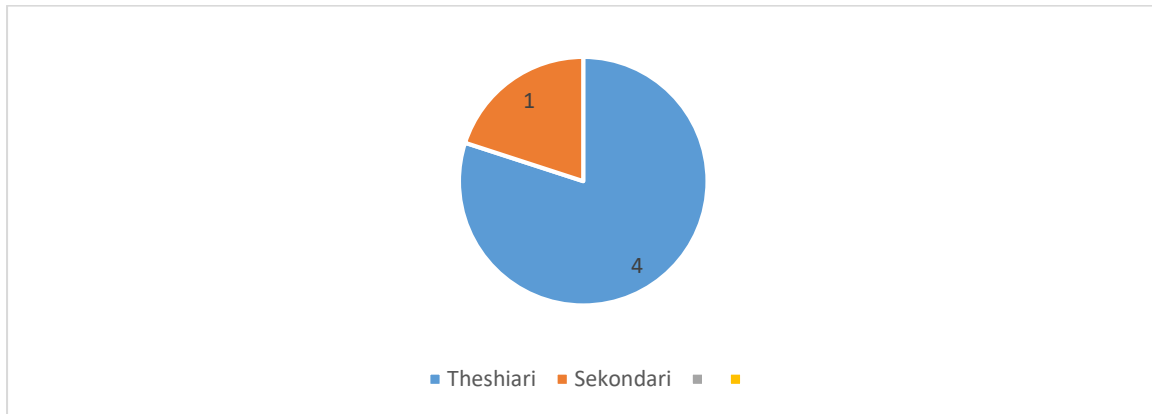
Who bebelwa ngafhi?

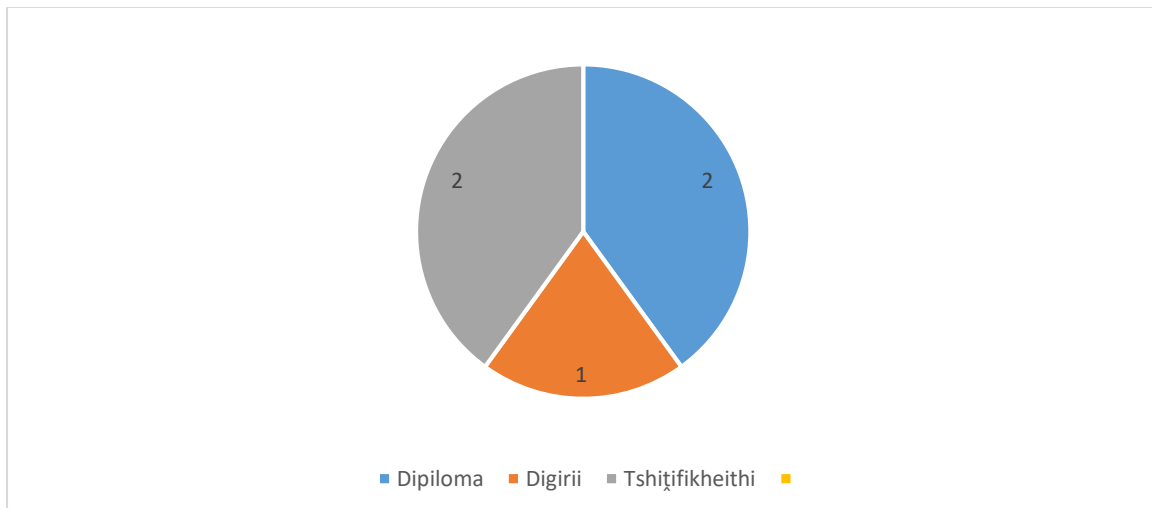
Who dzhena tshikolo naa?

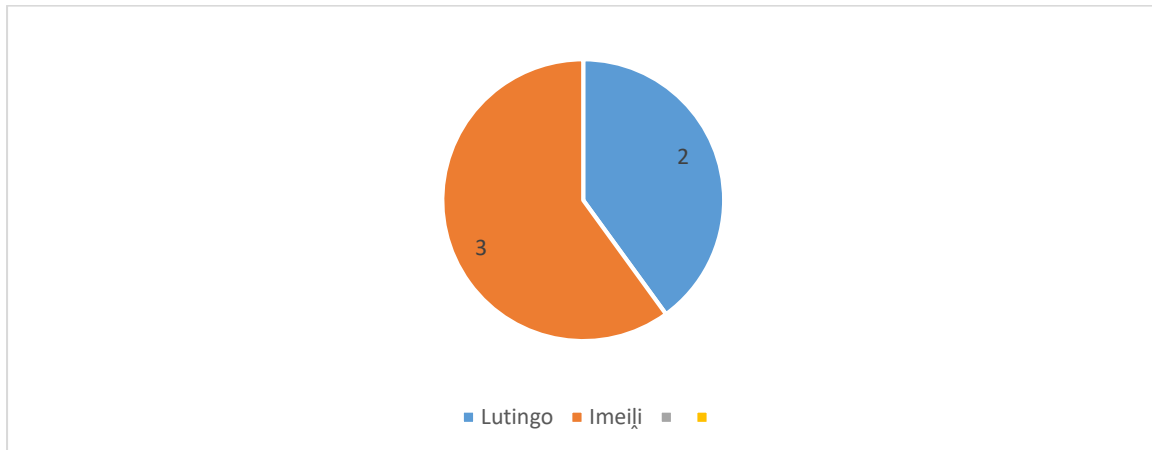
Arali vho dzhena tshikolo vho phasa pfunzo dzifhio?

Ndalukanyo dzine vha vha nadzo ndi dzifhio?

Ri vha kwama hani?

5.3. MAṬAFULA A MAWANWA A MBUDZISAVHATHU NA INTHAVIYU

Vhuḍipfi ndi mini?

Tafula 1: Mbudziso ya 5.2.6: Ṭhalutshedzo ya vhuḍipfi.

Vhafhinduli	Phindulo		
	Nḡila ine muthu a ḍipfa ngayo	Ndi u takala na u sinyuwa	Ndi u nyanyuwa
Vhagudiswa (25)	16	7	2
Vhadededzi (10)	4	0	6
Mahosi (5)	2	0	3
Ṭhanganyelo (40)	22	7	11

Tshaka dza vhuḍipfi ndi dzifhio?

Tafula 2: Mbudziso ya 5.2.7: Tshaka dza vhuḍipfi

Vhafhinduli	Phindulo		
	Sinyuwa na u takala	U sea na u pfa vhuḵungu	U semana na u ṅala
Vhagudiswa (25)	19	4	2
Vhadededzi (10)	10	0	0
Mahosi (5)	5	0	0
Tḥanganyelo (40)	34	4	2

Vhuḍipfi ha muthu vhu bveledzwa nga mini?

Tafula 3: Mbudziso ya 5.2.8 Zwibveledzi zwa vhuḍipfi.

Vhafhinduli	Phindulo		
	<i>Mafhungo e muthu a pfa</i>	<i>Nga nyito</i>	Nga nyimele
Vhagudiswa (25)	17	7	1
Vhadededzi (10)	8	1	1
Mahosi (5)	4	0	1
Tḥanganyelo (40)	29	8	3

Luambo lu bvukulula hani vhuḁipfi ha muthu?

Tafula 4: Mbudziso ya 5.2.9: Kubvukululelwe kwa vhuḁipfi nga kha luambo

Vhafhinduli	Phindulo		
	<i>Nga u pfa mafhungo</i>	<i>U sema, u sola na u khoḁa</i>	Mikhwa na ḁhonifho
Vhagudiswa (25)	18	3	4
Vhagudisi (10)	8	1	1
Mahosi (5)	5	0	0
Tḁhanganyelo (40)	31	4	5

Hu na vhushaka ḁe vhukati ha luambo na mvelele ya lushaka?

Tafula 5: Mbudziso ya 5.3.12: Vhushaka ha mvelele na luambo.

Vhafhinduli	Phindulo	
	<i>U shumisana</i>	<i>Luambo sa tshiendedzi tsha mvelele</i>
Vhagudiswa (25)	15	10
Vhadededzii (10)	4	6
Mahosi (5)	5	0
Tḁhanganyelo (40)	24	16

Sa mugudi/mugudisi wa luambo lwa Tshivenda/khosi vha vhone zwi zwa ndeme naa u funza nga ha vhuḍipfi zwikoloni?

Tafula 6: Mbudziso ya 5.3.14 Ndeme ya u funzwa vhuḍipfi zwikoloni.

<i>Vhafhinduli</i>	<i>Phindulo</i>	
	<i>Vho tendaho (Ee)</i>	<i>Vho hanedzaho(Hai)</i>
Vhagudiswa (25)	25	0
Vhadededzi (10)	10	0
Mahosi (5)	5	0
Ṭhanganyelo (40)	40	0

Hu nga itwa mini uri hu si vhe na u kuḍana ha vhathu zwo ḍisendeka nga vhuḍipfi?

Tafula 7: Mbudziso 5.5.1(ya inthaviyu) U thivhela khuḍano yo ḍisendekaho nga vhuḍipfi

Vhafhinduli	Phindulo	
	Vhathu kha vha funzwe nga ha vhuḍipfi	Vhathu kha vha vhe na matshilisano a vhuḍi
Vhagudiswa (25)	15	10
Vhadededzi (10)	6	4
Mahosi (5)	5	0
Ṭhanganyelo (40)	26	14

Vhuḡifhinduleli ha u sa vhaisa vhuḡipfi ha muḡwe.

Tafula 8: mbudziso 5.5.2 (ya inthaviyu) vhuḡifhinduleli ha u sa vhaisa vhuḡipfi ha muḡwe.

Vhafhinduli	Phindulo			
	Zwigwada zwoḡhe	Vhafumakadzi	Vhagudisi	Vhashumelavhapo
Vhagudiswa (25)	20	2	2	1
Vhadededzi (10)	8	1	1	0
Mahosi (5)	5	0	0	0
Tḡhanganyelo (40)	33	3	3	1

Greidi ine vhuḡipfi ha tea u thoma u funzwa khayo.

Tafula 9: Mbudziso 5.5.3(ya inthaviyu) greidi ine vhuḡipfi ha tea u thoma u funzwa khayo.

Vhafhinduli	Phindulo			
	Greidi R	Greidi 1	Greidi 4	Greidi 8
Vhagudiswa (25)	11	0	9	5
Vhadededzi (10)	6	1	3	0
Mahosi (5)	3	1	1	0
Tḡhanganyelo (40)	20	2	13	5

Fhethu hune vhuḁipfi na mvelele ya lushaka zwa tewa u funzwa hone.

Tafula 10: Mbudziso 5.5.4 (ya inthaviyu) fhethu hune vhuḁipfi na mvelele ya lushaka ya tewa u funzwa hone.

Vhafhinduli	Phindulo		
	Zwikoloni Mahayani	na Zwikoloni Kerekeni	na Musanda
Vhagudiswa (25)	16	6	3
Vhadededzi (10)	8	2	0
Mahosi (5)	3	1	1
Tḁhanganyelo (40)	27	9	4

Vha re na vhuḁifhinduleli ha u funza vhaḁwe vhuḁipfi.

Tafula 11: Mbudziso 5.5.5 (ya inthaviyu) vha re na vhuḁifhinduleli a u funza vhaḁwe vhuḁipfi.

Vhafhinduli	Phindulo			
	Vhabebi	vhagudisi	Vhashumelavhapo na vhaongi	Zwigwada zwoḁhe
Vhagudiswa (25)	9	9	5	2
Vhadededzi (10)	4	3	2	0
Mahosi (5)	0	3	0	3
Tḁhanganyelo (40)	13	15	7	5

Maipfi o ambiwaho a bveledza hani vhuḍipfi ha muthu

Vhuḍipfi musi ho pfi lutukana.

Tafula 12: Mbudziso ya 5.2.10(ya mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi lutukana.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Vhagudiswa vha vhatukana (12)	12	0
Ṱhanganyelo (12)	12	0

Vhuḍipfi musi ho pfi dukaduka.

Tafula 13: Mbudziso ya 5.2.11(ya mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi dukaduka.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Vhagudiswa vha vhatukana (12)	0	12
Ṱhanganyelo (12)	0	12

Vhuḍipfi musi ho pfi mutukana.

Tafula 14: Mbudziso ya 5.2.12(ya mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi mutukana.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Vhagudiswa vha vhatukana (12)	0	12
Tḥanganyelo (12)	0	12

Vhuḍipfi musi ho pfi tshitukana.

Tafula 15: Mbudziso ya 5.2.12(ya mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi tshitukana.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Vhagudiswa vha vhatukana (12)	9	3
Tḥanganyelo (12)	9	3

Vhupfi musi ho pfi dukana.

Tafula 16: Mbudziso ya 5.2.12(ya mbudzisavhathu) vhuipfi musi ho pfi dukana.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Vhagudiswa vha vhatukana (12)	5	7
Thanganyelo (12)	5	7

Vhupfi musi ho pfi lusidzana.

Tafula 17: Mbudziso ya 5.2.10(ya mbudzisavhathu) vhuipfi musi ho pfi lusidzana.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Vhagudiswa vha vhasidzana (13)	13	0
Thanganyelo (13)	13	0

Vhuḍipfi musi ho pfi musidzana

Tafula 18: Mbudziso ya 5.2.12(ya mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi musidzana.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Vhagudiswa vha vhasidzana (13)	0	13
Ṭhanganyelo (13)	0	13

Vhuḍipfi musi ho pfi tshisidzana.

Tafula 19: Mbudziso ya 5.2.12(ya mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi tshisidzana.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Vhagudiswa vha vhasidzana (13)	13	0
Ṭhanganyelo (13)	13	0

Vhudiipi musi ho pfi lisidzana.

Tafula 20: Mbudziso ya 5.2.12(ya mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi lisidzana.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Vhagudiswa vha vhasidzana (13)	13	0
Ṭhanganyelo (13)	13	0

Vhudiipi musi ho pfi lukalaha.

Tafula 21: Mbudziso 5.4.12 (mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi lukalaha.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Mahosi (5)	5	0
Ṭhanganyelo (10)	5	0

Vhuḍipfi musi ho pfi mukalaha

Tafula 22: Mbudziso ya 5.2.12(ya mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi mukalaha.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Mahosi (5)	0	5
Ṭhanganyelo (10)	0	5

Vhuḍipfi musi ho pfi tshikalaha.

Tafula 23: Mbudziso ya 5.2.12(ya mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi tshikalaha.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Mahosi (5)	5	0
Ṭhanganyelo (10)	5	0

Vhuḍipfi musi ho pfi galaha.

Tafula 24: Mbudziso ya 5.2.12(ya mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi galaha.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Mahosi (5)	5	0
Ṭhanganyelo (10)	5	0

Vhuḍipfi musi ho pfi ludededzi.

Tafula 25: Mbudziso ya 5.3.11(ya mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi ludededzi.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Vhadededzi (10)	10	0
Ṭhanganyelo (10)	10	0

Vhuḍipfi musi ho pfi mudededzi.

Tafula 26: Mbudziso ya 5.3.11(ya mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi mudededzi.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Vhadededzi (10)	0	10
Ṭhanganyelo (10)	0	10

Vhuḍipfi musi ho pfi tshidededzi.

Tafula 27: Mbudziso ya 5.3.11(ya mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi tshidededzi.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Vhadededzi (10)	10	0
Ṭhanganyelo (10)	10	0

Vhuḍipfi musi ho pfi ḷidededzi.

Tafula 28: Mbudziso ya 5.3.11(ya mbudzisavhathu) vhuḍipfi musi ho pfi ḷidededzi.

Vhafhinduli	Phindulo	
	U sinyuwa	U takala
Vhadededzi (10)	10	0
Ṭhanganyelo (10)	10	0

5.4. MVALATSWINGA

Kha ndima iyi ya vhuṭanu ho vha ho sedzwa kha mawanwa o waniwaho kha vhafhinduli vha mbudzisavhathu. Vhafhinduli vha mbudzisavhathu vho khethekanywa vha bva zwigwada zwiraru. Zwigwada zwenezwo ndi vhagudiswa, vhadededzi na mahosi. Mawanwa a bvaho kha mbudzisavhathu a ḡo thusa u vhona uri vhuḡipfi ha vhathu vhu dzhielwe nṭha na u ṭthonifhiwa. Zwigwada zwenezwo zwoṭhe zwo sumbedza uri vhathu kha vha funzwe nga ha vhuḡipfi .Musi vhathu vha sa athu u shumisa luambo ndi zwa ndeme u ḡivha na mvelele ya lwonolwo luambo. A huna muthu o ṭnewaho manḡa kana thendelo ya u vhaisa vhuḡipfi ha muṅwe. Nga zwenezwo zwigwada zwoṭhe zwo tendelana uri ndi vhuḡifhinduleli ha zwigwada zwoṭhe u sa vhaisa vhuḡipfi ha muṅwe muthu.

NDIMA YA VHURATHI

6. PHENDELO

6.1. MVULATSWINGA

Ndima iyi i ɔo nweledza ndima dzothe dza tɔoɔisiso dzine dzo ambiwa nga hadzo ho sedzwa kubvukululelwe kwa vhuɔipfi kha luambo lwa Tshivenda.

Kha ndima ya u thoma muɔoɔisisi u ɔo sumbedza zwe zwa tuɔuwedza uri tɔoɔisiso i itwe. Muɔoɔisisi uri maipfi a shela mulenzhe zwi hulwane kha u bvukulula vhuɔipfi ha muthu, ho sedzwa masia o fhambanaho a luambo sa mirero, maidioma na mamethafofe. Muɔoɔisisi o sumbedza hu na thaidzo ya u sa anana ha fhethu khathihi na nyimele ya zwine zwa nga vha zwi tshi khou itea nga tshifhinga tshenetsho. Phambano dzi bvelelaho nga murahu ha musu vhuɔipfi ho bvukululeaho vhu songo yelana na nyimele na fhethu, vhu ɔisa dzinndwa kha vhathu vhenevho.

Muɔoɔisisi o sumbedzavho na ndivho ya tɔoɔisiso iyi uri ndi u tɔoɔisisa kubvukululelwe kwa vhuɔipfi ha muthu kha luambo lwa Tshivenda. Muɔoɔisisi o isa phanda nga u sumbedza zwipikwa na mbudziso dza tɔoɔisiso.

O bvisela khagala ndeme ya tšhoḁisiso uri ndi u ḁo vhuelwa ha lushaka lwoThe lwa Vhaventḁa, vhagudi vha luambo na mvelele ya Tshiventḁa, Vhoradzipfunzo, Vhavhusi vha sialala na Vhoradzinyambo. Kha yeneyi ndima ya u thoma muḁoḁisisi o ḁea tšhalutshedzo dza maipfi a ndeme a wanaleaho kha tšhoḁisiso.

Kha ndima ya vhuvhili ho sedzwa muhangarambo wa thyori u tshimbilelanaho na tšhoḁisiso iyi. Ha dovha hafhu ha itwa tsenguluso ya maḁwalwa hu u tšoḁa u sengulusa maḁwalwa o ḁwalwaho nga vhaḁwe ane a elana na tšhoḁisiso iyi.

Kha ndima ya vhuraru ya tšhoḁisiso, muḁoḁisisi o tšalusa tshivhumbeo na ngona dza tšhoḁisiso dzine dza ḁo shumiswa kha tšhoḁisiso iyi. Kha ngona idzo ho katelwa ngona ya tšhoḁisiso ya Khwalithethivi na ngona ya tšhoḁisiso ya Khwanthithethivi. O dovha hafhu a sumbedza zwiko zwine zwa shumiswa kha ngona ya tšhoḁisiso ya khwalithethivi, zwenezwo ndi tshiko tsha phraimari na tshiko tsha sekondari. Kha tshiko tsha phraimari ndi hune data ya tšhoḁisiso ya wanala kha vhatu ngeno data ya tshiko tsha sekondari yo ḁisendeka nga maḁwalwa. Muḁoḁisisi o isa phantḁa nga u tšalutshedza muḁumbu na maḁumbulele sa tshipiḁa tsha ndeme tshi wanaleaho kha tšhoḁisiso.

Kha ndima ya vhuḁa ndi he muḁoḁisisi a amba nga ha vhuḁipfi vhu bveledzwaho nga mirero. Mirero yeneyo yo khethekanywa ha bva mirero i bvukululaho vhuḁipfi ha u takala kha vhatu vha tshinnani ngeno i tshivhaisa vhatu vha tshisadzini. Muḁoḁisisi o isa phantḁa nga u sumbedza mirero i bvukululaho vhuḁipfi ha u takala na i bvukululaho

vhuḍipfi ha u sinyuwa. Ho dovha hafhu ha sumbedzwa maidioma ane a bvukulula vhuḍipfi ha u takala na ane a bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa. Ho sumbedzwa vho na mamethafore ane a bvukulula vhuḍipfi ha u takala na ane a ḍisa vhuḍipfi ha u sinyuwa. Kha ndima iyi u ya phanḍa ho dovha vho ha sumbedzwa vhuḍipfi vhu bveledzwaho nga thangi dza madzina, vhushaka vhu re hone vhukati ha vhuḍipfi na luambo, na vhushaka vhu re hone vhukati ha vhuḍipfi na mvelele.

Kha ndima iyi ya vhuḵanu ho vha ho sedzwa kha mawanwa o waniwaho kha vhafhinduli vha mbudzisavhathu. Vhafhinduli vha mbudzisavhathu vho khethekanywa vha bva zwigwada zwiraru. Zwigwada zwenezwo ndi vhagudiswa, vhadededzi na mahosi. Mawanwa a bvaho kha mbudzisavhathu a ḍo thusa u vhona uri vhuḍipfi ha vhathu vhu dzhielwe nḵha na u ḵthonifhiwa. Zwigwada zwenezwo zwoḵhe zwo sumbedza uri vhathu kha vha funzwe nga ha vhuḍipfi.

Musi vhathu vha sa athu u shumisa luambo ndi zwa ndeme u ḍivha na mvelele ya lwonolwo luambo. A huna muthu o ḵnewaho manḵa kana thendelo ya u vhaisa vhuḍipfi ha muḵwe. Nga zwenezwo zwigwada zwoḵhe zwo tendelana uri ndi vhuḍifhinduleli ha zwigwada zwoḵhe u sa vhaisa vhuḍipfi ha muḵwe muthu.

6.2. MAWANWA A BVAHO KHA VHAFHINDULI

Nga ha mawanwa a bvaho kha vhafhinduli, hu do lavheleswa zwo wanalaho kha mbudzisavhathu, zwo wanalaho zwa kona u saukanywa zwi tshi bva kha zwe vhafhinduli vha mbudzisavhathu vha fhindulisa zwone.

> Ho sedzwa tshalutshedzo ya uri vhuqipfi ndi mini, ho wanala uri vhunzhi ha vhafhinduli (vhadededzi, vhagudiswa na mahosi) vho fhindula uri ndi ndila ine muthu a qipfa ngayo. Izwi zwa sumbedza uri vhafhinduli nga u angaredza vha a qivha uri vhuqipfi ndi mini.

>Ho sedzwa ndivho ya vhafhinduli kha sia ja tshaka dza vhuqipfi ho wanala uri vhunzhi ha vhafhinduli, vha a qivha vhuqipfi vhu tshi nga qisa u takala kana u sinyuwa kha muthu. Izwi zwa sumbedza uri vhafhinduli vha a qivha tshaka dza vhuqipfi.

> Ho sedzwa zwi bveledzaho vhuqipfi, ho wanala uri vhunzhi ha vhafhinduli, vha qivha vhuqipfi vhu tshi bveledzwa nga zwe muthu (muambi kana muambiwanae) a pfa zwone musi zwo buliwa.

> Ho sedzwa zwine luambo lwa bvukululisa zwone vhuqipfi ha muthu, vhunzhi ha vhafhinduli vho sumbedza uri ndila ine muthu a vheisa zwone mafhungo kana maipfi musi a tshi davhidzana na muñwe, ndi yone i bvukululaho vhuqipfi.

> Ho sedzwa vhushaka vhukati ha luambo na mvelele, vhunzhi ha vhafhinduli vho sumbedza uri vhuvhili hazwo zwi tea u shumisana ngauri luambo ndi tshipiqa tsha ndeme kha mvelele, nahone luambo ndi lwone lune lwa pfukisa mvelele u bva kha murafho muñwe u ya kha muñwe.

- > Ho sedzwa ndeme ya u funziwa vhuḍipfi kha vhagudi ngei zwikoloni, ho wanala uri vhafhinduli vhoṭhe vha ima na ja uri vhuḍipfi kha vhu vhe tshinwe tsha zwiteṅwa zwa luambo zwi funzwaho vhagudi u bva henengei kha mirole ya fhasi.
- > Ho sedzwa uri hu nga itwa mini uri hu si vhe na u kuḍana ha vhathu zwo ḍisendeka nga vhuḍipfi, vhafhinduli vha ri vhathu kha vha funziwe nga ha vhuḍipfi nahone vhathu vha dovhe vha vhe na matshilisano avhuḍi.
- > Ho sedzwa uri ndi tshifhio tshigwada tshine tsha vha na vhuḍifhinduleli ha u sa vhaisa vhuḍipfi ha vhaṅwe, vhafhinduli vhanzhi ndi vhe vha vhona hu vhuḍifhinduleli ha zwigwada zwoṭhe u sa vhaisa vhuḍipfi ha vhaṅwe ngeno vha fhinduli vha si gathi vho fhindula uri vha vhona vhu vhuḍifhinduleli ha vhafumakadzi, vhagudisi na vhashumelavhapo.
- > Ho sedzwa greidi ine pfunzo ya nga ha vhuḍipfi ya tea u funzwa khayoy, vhafhinduli vhanzhi ndi vhe vha tendelana uri greidi ine ya tea u thoma u funzwa khayoy nga ha vhuḍipfi ndi greidi R ine ya vha yone gireidi ya u thoma vhana vha tshi ḍa tshikoloni tsha phuraimari. Izwi zwa sumbedza uri vhana vha fanela u thoma u funzwa nga ha vhuḍipfi vha tshe vhaṭuku kha greidi ya u thoma musi vha tshi ṭanganedzwa tshikoloni.
- > Musi ho sedzwa hune vhuḍipfi na mvelele ya lushaka zwa tea u funzwa hone, vhanzhi ha vhafhinduli ndi vhe vha ri vhuḍipfi na mvelele ya lushaka kha zwi funziwe zwikoloni na mahayani. Ndi vhafhinduli vha si gathi vhe vha ri kha zwi funzwe kerekeni na misanda. Izwi zwa sumbedza uri vhabebi mahayani na vhadededzi zwikoloni vha na vhuḍifhinduleli vuhulwane kha u funza vhana nga ha vhuḍipfi na mvelele ya lushaka.
- > Ho sedzwa vhuḍipfi musi muthu o vhidzwa u pfi lutukana vhafhinduli vhoṭhe (vhagudiswa vha vhatukana) ndi vhe vha sumbedza uri vha nga sinyuwa. Izwi zwi na

vhushaka na u shumisiwa ha thangi ya dzina lu- kha dzina mutukana le ja vho shanduka ja vha tshitukana. U vha hone ha thangi iyo zwo disa thalutshedzo ya u tukufhadza dzina ilo hune tshinwe tshifhinga na u nyadzea ja fhedza ji tshi nyadzea.

> Ho sedzwa vhuḍipfi ha musi ho pfi dukaduka vhafhinduli vhoṭhe (vhagudiswa vha vhatukana) vho sumbedza uri vha nga takala.

>Ho sedzwa vhuḍipfi ha musi muthu o vhidzwa u pfi mutukana, vhafhinduli vhoṭhe (vhagudiswa vha vhatukana) vho sumbedza uri vha nga takala.

> Ho sedzwa vhuḍipfi musi ho pfi tshitukana vhunzhi ha vhafhinduli (vhagudiswa vha vhatukana) ndi vhe vha ri vha nga sinyuwa. Izwi zwi na vhushaka na u shumisiwa ha thangi ya dzina tshi- kha dzina mutukana le ja vho shanduka ja vha tshitukana. U vha hone ha thangi iyo zwo disa thalutshedzo ya u tukufhadza dzina ilo hune tshinwe tshifhinga na u nyadzea ja fhedza ji tshi nyadzea.

> Ho sedzwa vhuḍipfi musi muthu o vhidzwa u pfi dukana vhanwe vha vhafhinduli vhanzhi vho fhindula uri vha nga takala ngeno vha si gathi vho fhindula uri vha nga sinyuwa. Izwi zwi ri sumbedza uri musi ipfi dukana lo shumisiwa, vhuḍipfi ha muambi na muambiwanae vhu nga langwa kana u ditika nga vhungomu ha fhungo le ipfi ilo ja shumiswa khaho. Arali maambiwa a hone a a u sasaladza kana u titilidza, vhuḍipfi vhune ha nga tanea ndi ha u sinyuwa. Kha jinwe sia, arali maambiwa a hone a a u khoḍa, vhuḍipfi vhune ha nga tanea ndi ha u takala.

Tsumbo: a) Dukana langa lo phasa thero dzoṭhe nga ṅaledzi.

b) Dukana langa a ji pfi, lo dovha ja tswa tshelede yanga.

Kha tsumbo ya (a) afho n̄ha, vhuḍipfi vhune ha nga ṭanea ndi ha u takala ngauri zwi ambiwaho ngazwo ndi zwine zwa vha zwavhuḍi. Ngeno kha tsumbo ya (b) vhuḍipfi vhune ha nga ṭanea vhu ha u sinyuwa ngauri zwine zwa khou ambiwa a si zwavhuḍi.

> Ho sedzwa vhuḍipfi musu muthu o vhidzwa u pfi lusidzana, vhoṭhe vhaḥinduli (vhagudiswa vha vhasidzana) vho sumbedza uri vha nga sinyuwa. Izwi zwi na vhushaka na u shumisiwa ha thangi ya dzina lu- kha dzina musidzana ḽe ḽa vho shanduka ḽa vha lusidzana. U vha hone ha thangi iyo zwo ḍisa ṭhalutshedzo ya u ṭukufhadza dzina iḽo hune tshiḥwe tshifhinga na u nyadzea ḽa fhedza ḽi tshi nyadzea.

> Ho sedzwa vhuḍipfi musu muthu o vhidzwa u pfi musidzana, vhoṭhe vhaḥinduli (vhagudiswa vha vhasidzana) vho ḥindula uri vha nga takala.

> Ho sedzwa vhuḍipfi musu muthu o vhidzwa u pfi tshisidzana, vhoṭhe vhaḥinduli (vhagudiswa vha vhasidzana) vho ḥindula urifhindula uri vha nga sinyuwa. Izwi zwi na vhushaka na u shumisiwa ha thangi ya dzina tshi- kha dzina musidzana ḽe ḽa vho shanduka ḽa vha tshisidzana. U vha hone ha thangi iyo zwo ḍisa ṭhalutshedzo ya u ṭukufhadza dzina iḽo hune tshiḥwe tshifhinga na u nyadzea ḽa fhedza ḽi tshi nyadzea.>Ho sedzwa vhuḍipfi musu muthu o vhidzwa u pfi ḽisidzana, vhoṭhe vhaḥinduli vho ḥindula urivho ḥindula uri vha nga sinyuwa. Izwi zwi na vhushaka na u shumisiwa ha thangi ya dzina ḽi- kha dzina musidzana ḽe ḽa vho shanduka ḽa vha ḽisidzana. U vha hone ha thangi iyo zwo ḍisa ṭhalutshedzo ya u sasaladza kana u titilidza dzina iḽo hune tshiḥwe tshifhinga ḽa nga ṭumanywa na vhuḍa kana u sa kuna ha uyo muambiwanae. Ndi ngazwo zwine u buliwa haḽo zwi tshi nga ḍisa vhuḍipfi ha u sinyuwa.

> Ho sedzwa vhuḍipfi musi muthu o vhidzwa u pfi lukalaha, vhafhinduli vhoṭhe (mahosi) vho fhindula uri vha nga sinyuwa. Izwi zwi na vhushaka na u shumisiwa ha thangi ya dzina lu- kha dzina mukalaha ḽe ḽa vho shanduka ḽa vha lukalaha. U vha hone ha thangi iyo zwo ḍisa ṭhalutshedzo ya u ṭukufhadza dzina iḽo hune tshiṅwe tshifhinga na u nyadzea ḽa fhedza ḽi tshi nyadzea.

> Ho sedzwa musi muthu o vhidzwa u pfi mukalaha, vhafhinduli vhoṭhe (mahosi) vho fhindula uri vha nga takala.

> Ho sedzwa musi muthu o vhidzwa u pfi tshikalaha vhoṭhe vhafhinduli (mahosi) vho ri vha nga sinyuwa. Izwi zwi na vhushaka na u shumisiwa ha thangi ya dzina tshi- kha dzina mukalaha ḽe ḽa vho shanduka ḽa vha tshikalaha. U vha hone ha thangi iyo zwo ḍisa ṭhalutshedzo ya u ṭukufhadza dzina iḽo hune tshiṅwe tshifhinga na u nyadzea ḽa fhedza ḽi tshi nyadzea.

> Ho sedzwa vhuḍipfi musi muthu o vhidzwa u pfi galaha, vhoṭhe vhafhinduli vho fhindula uri vha nga sinyuwa. Izwi zwi na vhushaka na u shumisiwa ha thangi ya dzina ḽi- kha dzina mukalaha ḽe ḽa vho shanduka ḽa vha ḽikalaha, ra fhedza ro vha na galaha. U vha hone ha thangi iyo zwo ḍisa ṭhalutshedzo ya u ṭukufhadza dzina iḽo hune tshiṅwe tshifhinga na u nyadzea ḽa fhedza ḽi tshi nyadzea.

> Ho sedzwa musi muthu o vhidzwa u pfi ludededzi, vhoṭhe vhafhinduli (vhadededzi) vho fhindula uri vha nga sinyuwa. Izwi zwi na vhushaka na u shumisiwa ha thangi ya dzina lu- kha dzina mudededzi ḽe ḽa vho shanduka ḽa vha ludededzi. U vha hone ha thangi iyo zwo ḍisa ṭhalutshedzo ya u ṭukufhadza dzina iḽo hune tshiṅwe tshifhinga na u nyadzea ḽa fhedza ḽi tshi nyadzea.

> Ho sedzwa musu muthu o vhidzwa u pfi mudededzi, vhoṭhe vhaḥinduli (vhadededzi) vho ḥindula uri vha nga takala.

> Ho sedzwa musu muthu o vhidzwa u pfi tshidededzi, vhaḥinduli vhoṭhe (vhadededzi) vho ḥindula uri vha nga sinyuwa. Izwi zwi na vhushaka na u shumisiwa ha thangi ya dzina tshi- kha dzina mudededzi ḵe ḵa vho shanduka ḵa vha tshidededzi. U vha hone ha thangi iyo zwo ḍisa ṭḥalutshedzo ya u ṭḥukufhadza dzina iḵo hune tshiḥwe tshifhinga na u nyadzea ḵa ḥhedza ḵi tshi nyadzea.

> Ho sedzwa musu muthu o vhidzwa u pfi ḵidededzi, vhaḥinduli vhoṭhe (vhadededzi) vho ḥindula uri vha nga sinyuwa. Izwi zwi na vhushaka na u shumisiwa ha thangi ya dzina ḵi- kha dzina mudededzi ḵe ḵa vho shanduka ḵa vha ḵidededzi. U vha hone ha thangi iyo zwo ḍisa ṭḥalutshedzo ya u sasaladza kana u titilidza dzina iḵo hune tshiḥwe tshifhinga zwa ṭḥumanywa na vhuḍa kana u sa kuna ha dzina iḵo.

6.3. THEMENDELO

Nga murahu ha musu zwo vhonele uri vhatu vha a vhailela nga u bvukuluwa ha vhuḍipfi vhu si ha vhuḍi nga murahu ha musu ho shumiswa maipfi a songo teaho kha nzulele yeneyo, muḥḍisisi u themendela zwi tevhelaho:

> Tshiteḥwa tsha ngudo ya vhuḍipfi tshi hone kha magudwa kha thero ya Life Skills kha mirele ya fhasi na 'Life Orientation' kha mirele ya nḥa zwikoloni zwa nnyi na nnyi nga fhasi ha muhasho wa pfuzo dza fhasi (Department of Basic Education) Kha ḽino ḽa Afrika Tshipembe. Honeha, u vha hone ha tsiteḥwa itsho kha idzo thero a zwi khou fusha vhunga zwi tshi vha zwi tshi khou gudiwa hu songo dzhielwa nḥa zwidodombedzwa zwa luambo lwa Tshivenḍa zwi katelaho mirero, maidioma, mamethafore na u shumiswa ha thangi dza madzina u ya nga u fhambana hadzo. Vhagudiswa vha fhedza vha tshi zwi guda u tou bva mulanduni vhunga na u lingiwa u itela u phasa, thero iyo i sa lingiwi. Izwi zwi amba uri vhagudiswa vha vhona magudwa ayo a si na ndeme nga u tou ralo kha vhutshilo havho ha ḍuvha ḽiḥwe na ḽiḥwe. Matsina ndi one magudwa a ḍaho phanḍa kana a teaho u dzhielwa nḥa u fhira maḥwe oḥe vhunga a tshi kwama vhutshilo ha muthu muḥwe na muḥwe u bva vhuḥukuni hawe u swika a tshi tsiruwa fhanu shangoni. Tshiteḥwa tsha vhuḍipfi tshi nga fanyiswa na mufemo wa muthu, une arali u siho, ha pfi a hu na muthu. Ndi zwa ndeme uri tshiteḥwa itsho tshi dzhielwe nḥa nga vhoḥe vha tshilaho. Ho sedzwa izwo zwoḥe, muḥḍisisi u themendela uri Muhasho wa Pfunzo dza Fhasi (Department of Basic Education) u dzhenise tshiteḥwa tsha vhuḍipfi kha ngudo kana thero ya luambo lwa Tshivenḍa. Musu tshiteḥwa itsho tshi tshipiḍa tsha magudwa kha luambo lwa Tshivenḍa, tshi ḍo kona u lingiwa lune na vhagudiswa vha ḍo tshi dzhiela

nṯha, nga u ralo, vha vha vha tshi khou fhaṯea kha u ya u vha vhanna na vhasadzi vha re na vhuḍifhinduleli na matshilisano avhuḍi.

> Hu na ḷiambele kha luambo lwa English ḷine ḷa ri khovhe i tshi sina i thoma ṯhohoni. Zwine ḷiambele ḷi ḷa amba zwone ndi zwauri zwithu zwi tshi tshinyala zwi thoma kha vhurangaphanḍa kana vharangaphanḍa. Muṯoḍisisi u themendela uri vharangaphanḍa vha sialala (mahosi), vhunga vhe vhafuwi vha vhatu vha dovha vha vha vhone vhafari vha mvelele, kha vha vhe vhone phangami dza u takusa u dzhielwa nṯha ha tshiteṯwa tsha vhuḍipfi kha lushaka lwa Vhavenḍa. Vhupfiwa vhune tshiimiswa tsha vuhosi tsha vha naho kha vhalanda, vhu nga shumisiwa zwavhuḍi musi hu na miṯangano ya lushaka kana khoroni u ṯuṯuwedza vhatu vhahulwane (vhabebi) u dzhiela nṯha maipfi ane vha a shumisa kha vhudavhidzani havho ha nga misi u tou takuwa muṯani u ya kha lushaka nga u angaredza. Mirero, mamethafore na maidioma zwo khwaṯhisedzwa kha dziṯwe ṯhoḍisiso uri ndi maambeke a shumiseswaho nga vhatu vhahulwane u fhirisa vhaswa na thanga ṯhukhu kha vhudavhidzani ha nga misi. Nga zwenezwo, vhabebi kana vhatu vhahulwane kha vha bvele phanḍa na u shumisa maambeke ayo kha vhudavhidzani hoṯhe hune vha vha naho na vhatu vhoṯhe, hu tshi katelwa na vhane vha kha ḍi vha vhaṯuku u itela uri vha gudevho vha ḍivhe kushumiselwe kwone kwa maambeke ayo kha luambo lwa Tshivhenḍa. Nga zwenezwo zwi ḍo ita uri vha ḍivhe maambeke ane o tea kha nyimele ya heneḯho hune vha vha hone, tshipikwa hu u tinya hone u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha muambiwanae, vhunga hu si na ane a takalela u sinyusiwa kana u vhaiswa nga maipfi.

> Zwa u nyadza tshirunzi tsha muthu zwo iledzwa u ya nga Ndayotewa ya vhuṯanu ya Afrika Tshipembe (1996).U bula maipfi a ḍisaho tsinyuwo kha muambiwa nae, ndi mulandu une wa vha na vhushaka na u nyadza tshirunzi tshawe. Muṯoḍisisi u themendela

uri vha 'Muhasho wa vhulamukanyi na ndulamiso vha endele khoro dza misanda vha tshi vha ḡivhadza nga tshitenwa tsha Ndayotewa (1996) tshi ambaho nga ha tshirunzi tsha muthu, na u bvisela khagala masiandaitwa a musi muthu o nyadza tshirunzi tsha muḡwe o shumisa maipfi.

> Bivhilini kha Mateo (7:12) hu pfi zwine wa funa vhaḡwe vha tshi u ita na iwe u vha ite zwenezwo. Kha Marko (12:31) hu pfi funa wa hau vhunga u tshi ḡifuna. Ndimba idzo dzo topoliwaho vhuvhili hadzo zwine dza amba zwi katelavho na uri vhunga muthu a sa tami u sinyusiwa nga muḡwe, na ene kha vhe na vhuḡifhinduleli ha u sa sinyusa muḡwe nga zwine a amba. Ho sedzwa izwo, muḡḡisisi u themendela uri vhurangaphanḡa ha thendo u ya nga u fhambana hadzo, hu tshi katelwa vhafunzi kha lutendo lwa Tshikriste, kha vha dzhieḡe nḡha tshitenwa tsha vhuḡipfi, vha rere ngatsho u itela vhaḡwe ngavho uri vha sa vhaiane zwi so ngo fanela.

> Vhunga fhano Afrka Tshipembe ḡḡḡisiso dzi tshi sumbedza uri vhurereḡi vhu re phanḡa u ya nga mbalombalo hu ha Tshikriste, Muḡḡisisi u dovha hafhu a themendela uri musi vhafunzi vha tshi funza zwivhidzoni zwavho kana hone mpfuni, kha vha nange ndimba dza bivhilini dzi elanaho na nyimele i re hone ya tshifhinga tshenetsho .Tsumbo musi ho lovha muthu wa munna muḡani, arali vhafunzi vha nga vhalabugu ya Vhafilipi (1:21) ine ya ri u tshila kha nḡe ndi Kristo, u fa ndi u bindula, zwi nga bvukulula vhuḡipfi vhu kanganyisaho kha vhalidzi zwi tshi khou itiswa nga vhurereḡi vhune vha nga vha vha tshi tenda khaho na vhuḡungu vhune vha khou fhira khaho nga u lovhelwa havho. Hu nga vha na mashaka a munna uyo o lovhalo vhanḡe hu nga bvukululea vhuḡipfi ha u sinyuwa khavho. Izwo zwi nga vha ḡisela mihumbulo yo fhambanaho ine miḡwe ya hone i nga vha ya uri zwi amba uri musadzi o salaho musi munna wawe o lovha o takala ngauri u ḡo wana tshedeḡe. Nga iḡwe nḡila, huna ndimba dzi re Bivhilini dzine musi dzo vuliwa dza

nga bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa lune dza nga ḍisa u luṭana vhukati ha miraḍo ya muṭa. Muṭoḍisisi u themendela uri magudedzini a vhufunzi, vhafunzi vha no khou guda kha vha pfumbudzwe u nanga ndima dza bivhilini zwi tshi ya nga ha uri vha khou funza vhatu vha re kha nyimele dzifhio hu u tinya u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa kha vhaṅwe vhatu.

➤ Kha bugu ine ya pfi Nyimbo dza vhatendi yo riwalwaho nga muṅwali Schwellnus (1976) nyimbo dzo khethekanywa dza bva zwipiḍa zwo fhambanaho. Kha khethekanyo dzenedzo hu na nyimbo dza dakalo ḵa mutendi, dza zwililo na dza lufu. Luimbo lu fanaho na Hym 195 lune lwa ri zwi ḍifha hani ndi na Yesu. Ndi luimbo lune lwa imbiwa nga vhatendi hu u ṭoḍa u bvisela dakalo ḵavho khagala. Fhedzi ha nyimbo dzi fanaho na hym 221 ine ya ri zwa ngei ṭaḍulu zwo ri lindelaho ndi lushaka lwa nyimbo dzi imbiwaho musi vhatu vho vha isala nga murahu ha musi vho welwa nga mpfu. Muṭoḍisisi u themendela u ri na kha nyimbo dziṅwe vha imbi vha tshi imba kha hu vhe na u nanguludza ho sedzwa nyimele ine vhatu vha vha khayohu u shavha u bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa lune zwa nga fhedza zwi tshi ḍisa vhuluṭa muṭani kana u vha isana.

➤ Nga nḍa ha maipfi ane a tou buliwa nga mulomo a bvukulula vhuḍipfi ha u sinyuwa, hu ḍi vha na zwi ngaho luambo lwa muvhili, lu katelaho na mbonalo ya tshifhaṭuwo tsha muthu, zwi bvukululaho vhuḍipfi ha muthu nga nḍila dzo fhambanaho. U sinyedza na u sinyalala zwi bvukulula vhuḍipfi ha tsinyuwo kana u sinyuwa ngeno u mwemwela na u sea zwi tshi bvukulula vhuḍipfi ha u takala kana ha madakalo. Afha muṭoḍisisi u themendela uri vhatu kha vha funzwe nga ha luambo lwa muvhili na mbonalo ya tshifhaṭuwo hu u itela uri mbonalo ya muthu i elane na fhethu hune a vha hone. U nga wana muthu a tshi khou sea ngeno e muṭani wa zwililo, ane a vha maitele

ane a nga bvukulula vhuḍipfi ha u vhaaisala kha vhane vha khou lila nga tshenetsho tshifhinga.

➤ U ya nga mvelele ya vha Vhukovhela (Western culture), musi vhathu vha tshi takuwa vha ima zwi sumbedza tshonifho kha vhahulwane, ngeno kha sia ja mvelele vha Afrika, hu tshi katelwa na ya lushaka lwa Vhavenḁa, u ima zwi tshi sumbedza lunyadzo. Arali vhathu vha mvelele idzo mbili dzo fhambanaho vha nga ḁiwana vhe fhethu huthihi, tshinwe tshifhinga hu nga vha na u bvukululea ha vhuḍipfi ha u sinyuwa zwi tshi bva kha u shaya nḁivho ya zwine zwa bvukulula vhuḍipfi uho kha muḁwe u ya nga mvelele yawe. Nga zwenezwo, muḁḁisisi u themendela uri vhathu kha vha ḁivhe mvelele dza dziḁwe tshaka u itela matshilisano avhuḁi, vhunga ri tshi khou tshila kha shango ji re na vhathu vha mvelele na maitele o fhambanaho.

6.4. MVALATSWINGA

Kha ndima iyi ho sumbedzwa mawanwa a bvaho kha vhafhinduli vhane vha vha vhagudiswa vha gudaho luambo lwa Tshivenḽa vha wanalaho kha zwickolo zwa sekondari, vhagudisi vha funzaho thero ya Tshivenḽa luambo lwa hayani zwickoloni zwa sekondari, na mahosi a wanalaho Tshitiḽirikini tsha Vhembe, vhuḽoni ha Nzhelele. Data ye mawanwa aya a bva khayoye kuvhanganywa ho shumiswa zwishumiswa zwa u kuvhanganya data zwine zwa vha mbudzisavhathu na inthaviyu.

Vhunzhi ha vhafhinduli vho sumbedza ndeme ya u dzhiela vhuḽipfi ha muḽwe nḽha musi hu tshi daviḽzaniwa nga nḽila ifhio na ifhio. Vhuḽifhinduleli ha u ita izwo vhu kha vhathu vhoḽhe vha mirole yoḽhe. Uri vhathu vha funziwe nga ha vhuḽipfi hu u itela uri hu si vhe na u kuḽana ha vhathu zwo ḽisendeke nga vhuḽipfi. Vhafhinduli vho sumbedza uri vhathu vhoḽhe vha na vhuḽifhinduleli kha u sa vhaisa vhuḽipfi ha vhaḽwe vhathu.

Ndima iyi yo dovhavho ya sumbedza themendelo dza ḽhoḽisiso. Afha ndi he muḽoḽisisi a sumbedza ngeletshedzo kha zwiimiswa na vhathu u ya nga u fhambana havho kha zwine a dzinginya uri zwi itiwe zwo ḽisendeke kha mawanwa a ḽhoḽisiso yawe. Muḽoḽisisi o ḽea themendelo kha zwiimiswa zwo fhambanaho zwi katelaho tshiimiswa tsha muvhuso tshine tsha vha Muhasho wa Pfunzo; tshiimiswa tsha vhurereli tshine tsha vha kereke; tshiimiswa tsha vhurangaphanḽa ha sialala, tshine tsha vha vuhosi.

7. BUGUTSHUMISWA

Bink, H. 1996. Fundamentals of Research Methodology for Health Care Professionals. Kenwyn: Juta.

Burke, F.H. 1993. Phalaphala ya mafhungo maḍifha. White River: Emmanuel Press.

Caulfield, J. (2019) How to Do Thematic Analysis.

<https://www.scribbr.com/methodology/thematic-analysis>

Cole, P. 1981. Radical Pragmatic. New York: Academic Press.

Cresswell, J.W. 1994. Research Design: Qualitative & Quantitative Approaches. London: Sage Publications.

Creswell, J.W. 2012. Educational Research: Planning, Conducting and Evaluating Quantitative and Qualitative research. Boston: MA Pearson.

Daniel, L. & Onwuegbuzie A.J. 2003. Typology of Analytical and Interpretational errors in Quantitative Educational Research. Current Issues in Education, 6.

Darwin, C. 1965. The Expression of the Emotions in Man and Animals. Chicago: University of Chicaco Press.

Dawson, C. 2007. A Practical Guide to Research Methods (3rd ed), Oxford: Constable and Robinson, Ltd.

Dawson, C. 2016. 100 Activities of Teaching Research Methods. London: Sage Publications.

De Vos, A.S., Strydom, H., Forche`, C.B. & Delport, C.S.L. 2005. Research at Grass Roots for Social Science Professionals, 3rd Ed. New York: Academic Press.

Du Plessis, J.A. & Maqadzhe, R.N. 1999: Venda Morphology. Stellenbosch: University of Stellenbosch.

Fridja, N.H. 1986. The Emotions. Cambridge. Cambridge University Press.

Hornby, A.S. 1995. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford: University Press.

Kemper, T.D. 1987. How many emotions are there? Wedding, Social and Autonomic components. American Journal of Sociology 93(2):263-289.

Kothari, C. R. 1995. Research Methodology Methods and Techniques. New Delhi: Wiley Eastern Limited.

Kovecses, Z. 2000. Metaphor and Emotion, Language, Culture and Body in Human feeling. Paris: Cambridge University Press.

Leedy, P.D. 1993. Practical Research: Planning and Design. New York: Macmillan Publishing.

Lombard, D.P., Van Wyk, E.B. & Mokgokong, P.C. 1985. Northern Sotho Grammar. Pretoria: Van Schaik.

Louw, D.A. 1995. Human Development. Cape Town: ABC Book Printers.

Maiwashe, M.J. 1989. Nyimbo dza tsione na maitete a kereke ya AME. Pretoria: De Jager-HAUM

Majid, A. 2012. Research in the Language Science. London: Sage Publications.

Mc Laren, K. 2010. The Language of Emotions. Routledge: Independent Publishers.

Mamphwe na vhaiwe. 2012. Masana a Luambo Bugu ya Mugudi Greidi ya 11. Louis Trichardt: Mount Knowledge.

Maree, K. 2007. First Steps in Research. Pretoria: Van Schaik Publishers.

Matinya, V. 2003: Expression of Emotions in Tshivenda. Limpopo. University of Limpopo.

Milubi, N.A. 1984. Ngoma ya Vhatei. Polokwane: NAM Publishers.

Milubi, N.A. 1997: Aspects of Venda Poetry. Pretoria: J.L Van Schaik Publishers.

Mohammed, A. 2016. Emotional Balances and its Relation to self control among Yarmouk University Students. Journal of educational Science Studies, Vol.43 supplement 3 pp.1117-1136, Jordan.

Mouton, J. 1996. Understanding Social Research. Pretoria: Van Schaik Publishers.

Morgan, T. 1981. Introduction to Psychology. Singapore: Mc Graw-Hill.

Mudimeli, L.M. 2011. The impact of Religious and Cultural Discourse on the leadership Development of women in the ministry. Pretoria: UNISA.

Museṭha, T, L. 2016. Tsenguluso ya phaṭho ya vhutshilo ha vhathu vha mbeu ya tshisadzini u ya nga mvelele ya Tshivenda. Ṱhohoyanḁou: University of Venda.

Msomi, J.E.B. 1981. The Role in an African Society. Zululand Branch: Alasa.

Nenty, H.T. 2009. Writing a Quantitative Research Thesis. Int J Edu Sci, 1(1): 19-32.

- Netshisaulu, N.C. 2012. Metaphor in Tshivenda. Stellenbosch: Stellenbosch University.
- Nevhuṭalu na vhaṅwe, 2010. Bangakupalula. Ṭhohoyandou: Nev Productions.
- Onwuegbuzie, A. J. 2012. An Exemplar for Teaching and Learning Qualitative Research. The Qualitative Report, 17(1), 16-77.
- Ortony, A. & Turner, T.J. 1990. What's the Basic about Basic Emotions? Psycho Rev. 1990 Jul; 99(3):566-71.
- Ozay, K. 2013. Social Behavior & personality: an international Journal...Vol 41.Issue 2, p295-310.16p
- Plutchick, R. 1980. Emotions: A Psychoevolutionary synthesis. New York: Harper and Row.
- Plutchick, R. 2003. Emotion and Life perspective from Psychology, Biology and Evolution. Washington DC: American Psychological Association.
- Poulos, G. 1990. A Linguistic Analysis of Venda. Pretoria: Via Afrika.
- Raṅanga, N.C. 2001. Zwiḷa Kale. Pietersburg: Lobella Publishers.
- Raphalalani, M.R. 2015. U bvulwa maanḁa ha vuhosi na nzulele ya musanda. Pretoria: UNISA.
- Raphalalani, T.D. 2017. The Significance and Appropriateness of Tshivenda Proverbs in new South Africa. Journal of Social Anthropology 9, 3 98-105.
- Stewart, D.W. & Kamins, M.A. 1993. Research Methods. London: Sage Publications.

Terr Blanche, M.J., Durrheim, K. & Painter D. 2006. Research in Practice: Applied Methods for the Social Sciences. Cape Town: UCT Press.

The Constitution of the Republic of South Africa. 1996. Pretoria: Government Printers.

Tshikota, S.L. 2010. Ṱhalusamaipfi ya Mirero. Ṱhohoyanḁou: Tshivenḁa National Lexicography Unit.

Tshikota, S.L. 2010. Ṱhalusamaipfi ya Maidioma. Ṱhohoyanḁou: Tshivenḁa National Lexicography Unit.

Tshikota, S.L. 2017. Ṱhalusamaipfi ya Luambo-Luthihi ya Tshivenḁa. Ṱhohoyanḁou: Tshivenḁa National Lexicography Unit.

Tshipepele, N.R. 2006. Language Enhancement and Terminology. Phumelela Bookshop.

Schwellnus, P.E. 1976. Nyimbo dza Vhatendi. Pietersburg, E.L.C.T Book Depot.

Walliman, N. 2005. Your Research Project (2nd Ed). London: Sage Publications.

Welman, J.C., Kruger, F. & Mitchel, B. 2007. Research Methodology (3rd Ed). Cape Town: Oxford University Press.

Zastrow, C. 2013. Introduction to Social Work and Social Welfare: Empowering People. Brooks/ Cole Publishers.

Ziervogel, D. 1979. A handbook of Venda Language. Pretoria: UNISA.